

115119 2

GIEOGRAFJA SZKOLNA

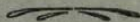
(ELEMENTARNA)

według

KIRCHHOFFA, LANGENBECKA, NAŁKOWSKIEGO, PAHDEGO,
RICHTERA, SCHRADERA, SUPANA i innych.

napisła

ANNA NAŁKOWSKA

CZĘŚĆ II.

Australja, Ameryka, Afryka i Azja.

~~~~~  
objaśniona 126 rysunkami  
~~~~~

WYDAWNICTWO M. ARCTA W WARSZAWIE

—
1907

GGK 3,

GIEOGRAFJA SZKOLNA
Część II.

Zastrzega się własność rysunków.

DRUKARNIA M. ARCTA W WARSZAWIE, ORDYNACKA 3.

<http://rcin.org.pl>

GIEOGRAFJA SZKOLNA

(ELEMENTARNA)

według

KIRCHHOFFA, LANGENBECKA, NAŁKOWSKIEGO, PAHDEGO,
RICHTERA, SCHRADERA, SUPANA i innych.

napisała

ANNA NAŁKOWSKA

CZĘŚĆ II.

Australja, Ameryka, Afryka i Azja.

wydanie drugie przejrzone przez autorkę

CBGiOŚ, ul. Twarda 51/55
tel. 0 22 69-78-773

WARSZAWA

Wa5149905

NAKŁADEM I DRUKIEM M. ARCTA

<http://1908.org.pl>

115.119 [2]

Instytut Geografii i Etnologii PAN
http://rcin.org.pl
PAN daw. Museum Narod., 63/85

AUSTRALJA

(Oceanja).

1. Australja składa się z lądu stałego i mnóstwa wysp, rozrzuconych na Oceanie Wielkim.

a) LĄD AUSTRALJI.

RZUT OKA OGÓLNY.

Położenie.

2. Australja, najmniejsza, najbardziej od Europy oddalona i najpóźniej odkryta część świata, leży cała na półkuli południowej ¹⁾ po obu stronach zwrotnika Koziorożca.

Najpółnocniejszy punkt Australji, przylądek **York** (pod 11° szer. połudn.), zbliża się w cieśninie **Toresa** do największej z wysp Australji, **Nowej Gwinei**; najpołudniowszy przylądek **Wilson** (pod 39° szer. połudn.) w cieśninie Bassa—do wyspy **Tasmanji**.

Na północy, zachodzie i południu oblewa Australję ocean Indyjski, na wschodzie—Wielki.

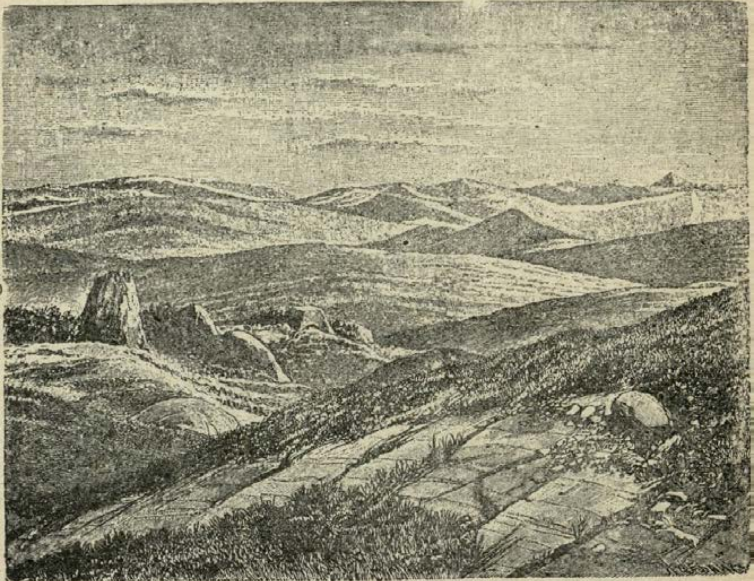
Uwaga. Mapki, dodane do niniejszej książki, mają na celu nie zastąpienie atlasu, lecz wprowadzenie doń, ułatwienie orjentowania się, a to przez ograniczenie ilości szczegółów, oraz uwydatnienie stosunków fizycznych (orohydrograficznych), które w atlasach wskutek licznych napisów oraz kolorowania granic politycznych ulegają zamgleniu.

W mapkach tych użyłam, za przykładem Kirchhoffa, siatki prostolinijnej (lub łamanej), która niewiele zmienia kontury krajów, a bardzo ułatwia rysunek, tak, iż uczący się mogą łatwo mapy te kopjować, a nawet powiększać.

¹⁾ Stąd jej nazwa: australis=południowy.

Kształt wybrzeży.

3. Kształt wybrzeży, podobnie jak w Afryce i Ameryce Południowej, jest mało rozwinięty; stąd Australia jest mało dostępną, z wyjątkiem wybrzeża południowo-wschodniego, które posiada liczne, wprawdzie drobne,

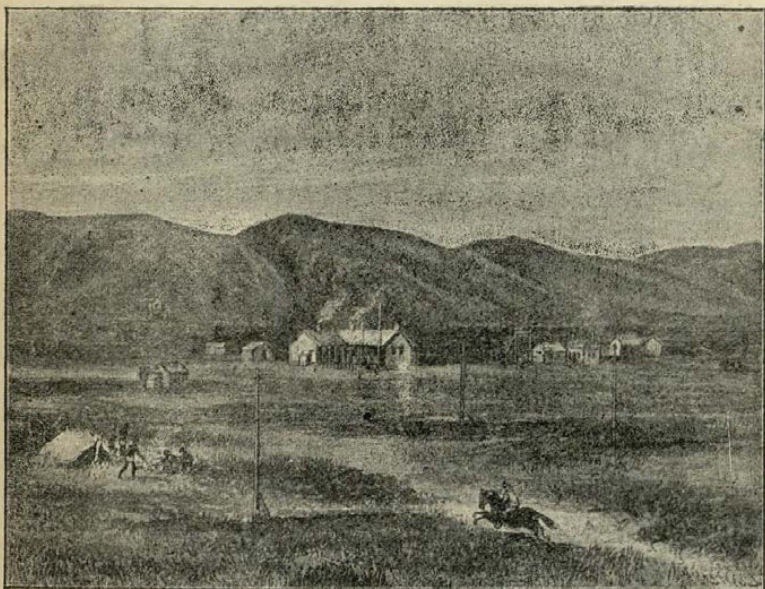
Rys. 1. Alpy Australijskie: góry Kościuszki.

lecz dogodne dla żeglugi zatoki; ta też część wybrzeża została najpierw zajęta przez Europejczyków. Na północy wrzyna się tu głęboko czworokątna **zatoka Karpentaria**, tworząca dwa półwyspy, z których wschodni (**York**) w kształcie klina, jest wyraźniejszy.

Na południu wrzyna się łagodnie łukowata **zatoka Australijska**, urozmaicona tylko na wschodzie kilkoma

drobnymi, lejkwato w łąd wkraczającymi, zatokami. Na wschód zatoki Australijskiej, łąd również łukowato wkracza w morze ku południowi.

4. Dawniej łuk ten sięgał dalej na południe, ale to przedłużenie zostało oderwane cieśniną Bassa i utworzyło **wyspę Tasmanję.**

Rys. 2. Krajobraz wnętrza Australji.

Kształt powierzchni.

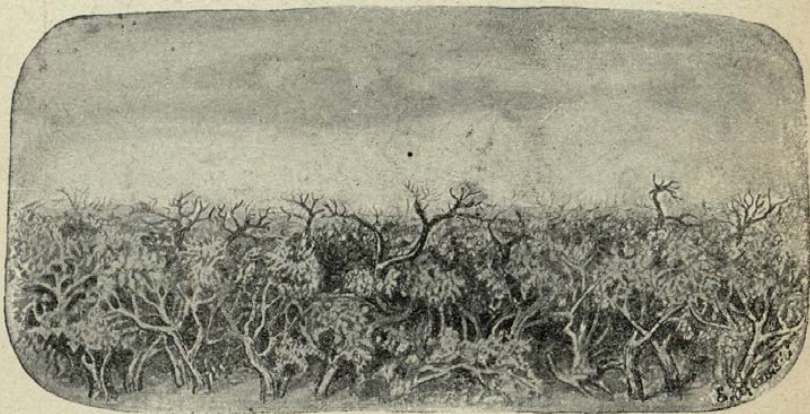
5. Łąd Australji, odpowiednio do jednostajności wybrzeży, ma też jednostajny kształt powierzchni; ze wszystkich łądów jest on najbardziej płaski i niski, przedstawia przeważnie równinę średnio na 300 metrów wysoką. Tylko na wybrzeżach, szczególnie wschodnim i południowo wschodnim, równina ta wznosi się wyżej, przyjmuje nawet charakter

górkich łańcuchów; są to mianowicie **góry Błękitne i Alpy Australijskie** (rys. 1). Góry te są bardzo stare, przedstawiają z powodu splókującego działania wód lekko sfalowaną wyżynę, która spada stromo ku pasowi nadbrzeżnemu. Najwyższy szczyt Alp Australijskich, **Mount Townsend** (wymawiaj Maunt Taunzent) wznosi się w grupie gór **Kościuszki** ¹⁾ do 2,200 m.

Przeciwnie wyspa Tasmanja jest również górzysta.

6. Równiny wnętrza, stanowiące kotlinowate zagłębienie, przechodzą na północo-wschód zatoki Australijskiej, dokoła jeziora Eyry w depresję.

Klimat i wody.

Rys. 3. Roślinność Australji. Skrub.

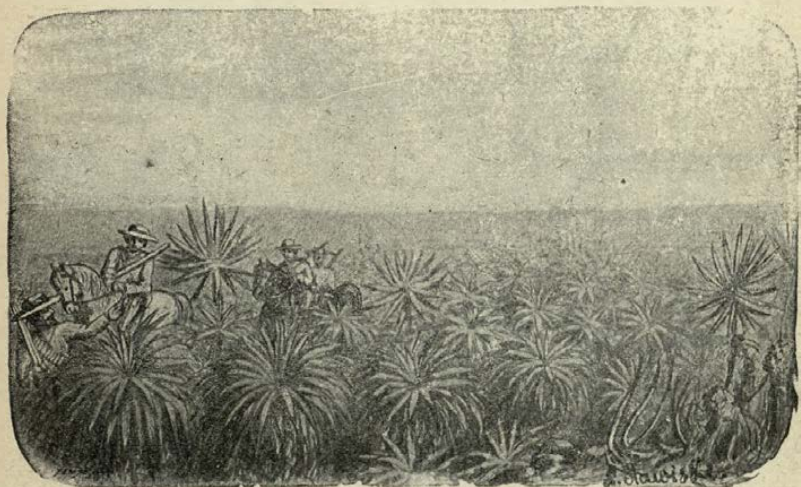
7. Australja leży w pasie gorącym i umiarkowanym (południowym).

Klimat jest **suchy**, gdyż wyniosłości nadbrzeżne powstrzymują wilgoć, przynieszoną z morza przez wiatry;

¹⁾ Nazwa nadana przez polskiego podróżnika Strzeleckiego, który odkrył te góry.

tylko **wybrzeża** północne szczególnie nad zatoką Karpentarja, wschodnie i południowo-wschodnie **obfitują w opady**: pierwsze dzięki północno-zachodniemu (letniemu) **mussonowi**, (ściągniętemu przez rozgrzane pustynne wnętrze lądu); drugie—dzięki południowo-wschodniemu **passatowi** (deszcze elewacyjne).

8. Z powodu małej ilości deszczów, Australja jest także uboga w rzeki. Rzeki nadbrzeżne są krótkie (ale obfite w wodę) dlatego, iż góry leżą blisko morza.

Rys. 4. Roślinność Australji. Spinifex.

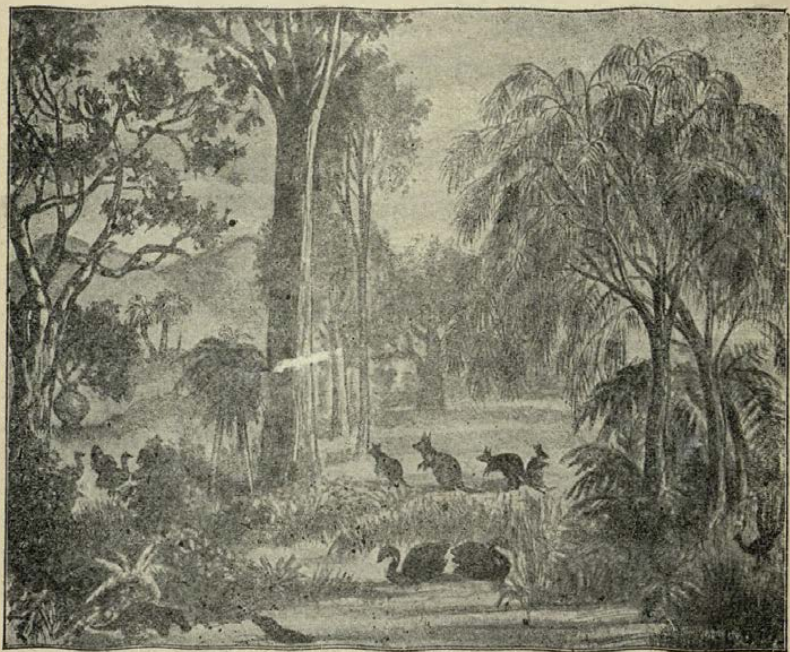
Rzeki wewnętrzne są dłuższe, ale ubogie w wodę; tylko podczas krótkiej pory deszczowej silnie wzbierają i powodują niespodziane, nagłe wylewy; w czasie zaś długiej suszy albo całkiem wysychają, albo rozpadają się na szeregi kałuż; takie rzeki czasowe nazywają się **creeks** (wym. kriks).

9. Wyjątek stanowi tu tylko największa rzeka **Murray** (wym. Mörrre) z prawym dopływem **Darling**, zasilana wodami

splywającymi z najwyższych gór Australijskich, obfitujących w opady: posiada ona przez cały rok wodę i dostaje się do oceanu.

Jeziora Australji, zgromadzone głównie na północ-wschód zatoki Australijskiej, są bezodpływowe, strome, a w lecie zwykle wysychają.

Wnętrze Australji (rys. 2), szczególnie część jego zachodnia, przedstawia przeważnie pustynie, poczęści piaszczyste

Rys. 5. Fauna i flora Australji.

(Sahara Australijska); poczęści porośnięte ciernistymi, trudnymi do przebycia krzakami, zwanymi **skrub** (rys. 3); lub też szczecinowatą trawą, zwaną **spinifex** (rys. 4). Nieprzebyty skrub, to kłatwa Australji; drzewo jego jest tak twar-

de, że nawet ogień go nie niszczy; rośnie miejscami na wysokość człowieka; kwitnie przez cały rok, a przedewszystkiem po deszczu pokrywa się cały bujnym kwieciami.

Wschodnia część wnętrza przedstawia obszary stepowe z roślinami solnymi, służące jako dogodny pastwiska dla niezliczonych stad owiec.

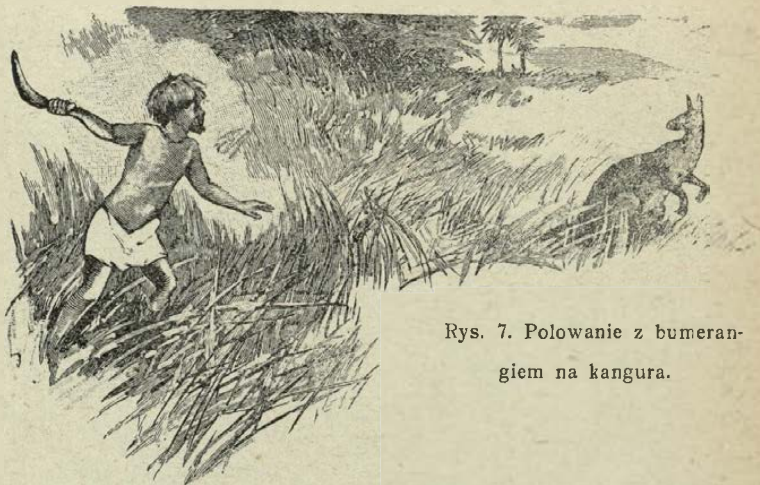
Rośliny i zwierzęta.

Rys. 6. Las w Tasmanji.

10. Pod względem roślin i zwierząt (flory i fauny), Australia odznacza się **formami bardzo odmiennymi od innych części świata**,—dziwacznymi, podobnymi do form, które żyły w dawno minionych epokach przed pojawieniem się człowieka na ziemi (rys. 5).

11. Spotykamy tu np. drzewa trawiaste, niebieskozielone rzewnice (kazuaryny) z liśćmi nakształt zwieszających się włosów, eukaliptusy (rozdreby), najwyższe drzewa na ziemi, dostarczające żywicy; drzewa baniowate, paprocie drzewiaste i inne. Liście wielu drzew zwisają tu pionowo, chroniąc się tym sposobem od palących pionowych promieni słonecznych, tak, iż drzewa nie dają ani cienia, ani chłodu.

Rys. 7. Polowanie z bumerangiem na kangura.

12. Miejscowy świat zwierzęcy nie posiada tak silnych i wielkich form, jak inne części świata; pierwotnie żyły tu tylko zwierzęta workowate, np. kangur, oraz gatunek psa, zwany dingo; prócz tego spotykamy się tutaj z takimi dziwnymi zwierzętami, jak dziobak, zwierzę ssące czworonożne z szerokim dziobem kaczym, pokryte futrem i znoszące jaja, jak kazuar, struś australijski, ptak pokryty włosami i t. p.

13. Ptaki są tu jednak liczne i piękne, np. czarny łabędź, liczne barwne papugi, wspaniały ptak lira, ale brak ptaków miejscowych śpiewających.

14. Te ostatnie oraz zwierzęta domowe zostały tu sprowadzone przez Europejczyków. Na stepach z powodu klimatu suchego, hodują się wybornie również z Europy sprowadzone owce; dostarczają one wełny do fabryk europejskich.

Sprowadzone do Australji króliki rozmnożyły się tak bardzo, iż stały się plagą kraju, gdyż niszczą pastwiska dla owiec.

Człowiek.

15. Pierwotni mieszkańcy, **Murzyni Australijscy** (rys. 8), nie mogli się tu rozwinąć z powodu niekorzystnych wa-

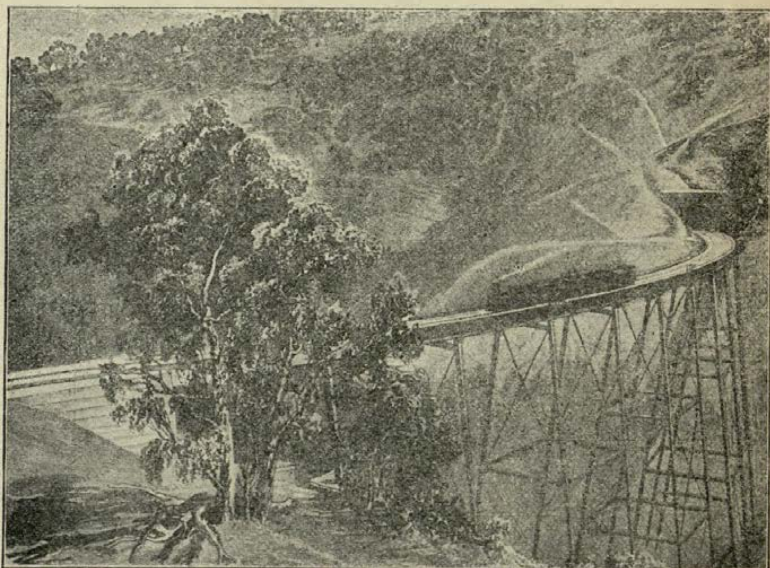

Rys. 8. Murzyn australijski.

runków przyrody (brak roślin zbożowych i zwierząt, dających się oswoić), odznaczali się jednak wielką zręcznością; używali broni tylko im właściwej, jak **bumerang** (rys. 7): jest to pocisk, który, rzucony, wraca do punktu wyjścia. Obecnie, wyparci w pustynne wnętrze, szybko wymierają.

Australja została wprawdzie odkryta już w XVI stuleciu, ale dopiero w XVIII sławny podróżnik Cook (Kuk) zbadał jej wybrzeża i wyspy. Wielka ilość morskich zwierząt ssących w morzach Australijskich ściągnęła początkowo uwagę Europejczyków na tę część świata i już w drugiej połowie XVIII stulecia **Anglicy** założyli tu pierwszą **kolonję** i zaludnili ją przywiezionymi przestępcami. Ale po odkryciu bogatych kopalni złota w górach Australijskich zaczęli tu gromadnie napływać wolni koloniści, szczególnie Anglicy, którzy przez wprowadzenie pożytecznych roślin i zwierząt zmienili i z bogacili ubogą przyrodę Australji.

Poszczególne krainy (kolonje).

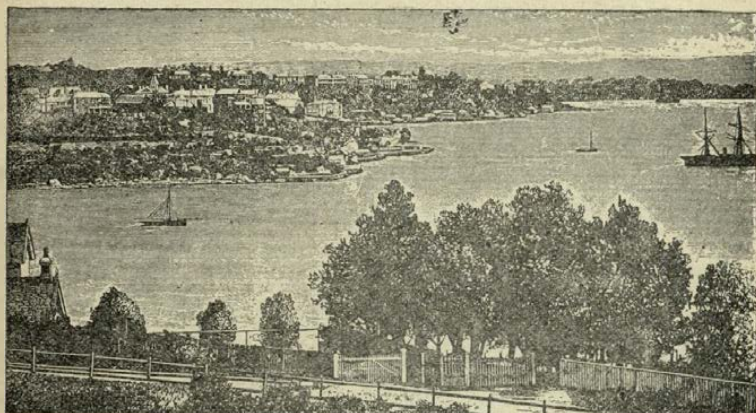

Rys. 9. Most kolei żelaznej w nowej Południowej Walji.

16. Pierwszą kolonją, jaką założyli tu na wschodnim wybrzeżu Anglicy, była **Nowa Południowa Walja**.

Kolonja ta szybko wzrosła wskutek odkrycia **pokładów złota w górach Błękitnych**. Tu leży najstarsze w Australji miasto **Sydney** (500,000 mieszkańców) nad jedną z najpiękniejszych zatok na ziemi (rys. 10).

17. Później powstały inne jeszcze kolonje, jak **Wiktoria** na południe od poprzedniej. Z powodu jeszcze bo-

Rys. 10. Port w Sydney.

gatszych kopalń złota w Alpach Australijskich jest to najbardziej kwitnąca i najgęściej zaludniona z australijskich kolonji, «**Australja szczęśliwa**».

Tu leży największe miasto Australji, **Melbourne**, (rys. 11) (przeszło pół miliona mieszkańców).

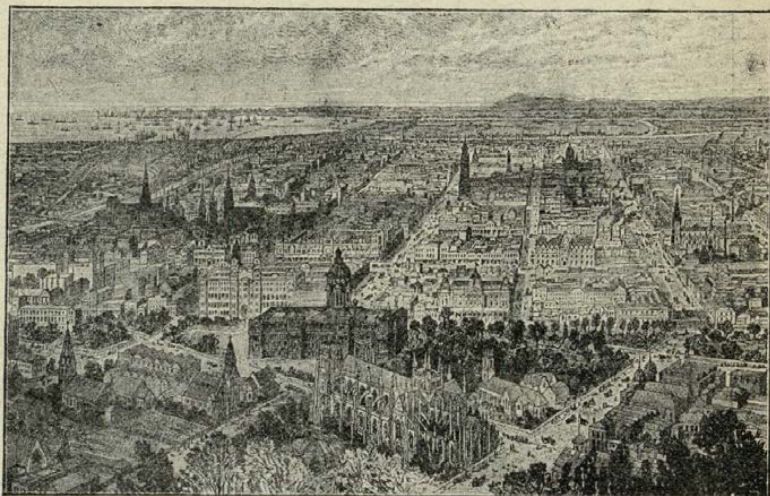
18. Na północ od Nowej Południowej Walji leży kolonja **Queensland** (Kinslend); rozciąga się ona prawie cała w pasie gorącym, to też spotykamy tu uprawę trzciny cukrowej. Na wybrzeżu leży handlowe miasto **Brisbane** (Brisben).

19. Środek Australji zajmuje kolonja **Australja Po-**

łudniowa. Przez środek tego kraju przechodzi **telegraf transkontynentalny**, łączący się za pośrednictwem wyspy Jawy z Azją i Europą. Południowa część tej kolonii jest żyzna (pszenica); tam również nad zatoką leży miasto główne **Adelaida**.

20. W pustynnej **Australji Zachodniej** kolonizacja znajduje się dopiero w początkach rozwoju, ale z powodu kopalń złota, odkrytych w nowszych czasach, szybko się wznosi.

21. Wyspę **Tasmanję** zamieszkują sami Europejczy-

Rys. 11. Miasto Melbourne.

cy: pierwotni mieszkańcy, **Tasmańczycy**, prześladowani i tępieni przez kolonistów, wymarli już zupełnie. Tasmanja, jako wilgotniejsza od lądu Australji, jest pokryta lasami (rys. 6), a znaczna jej część przedstawia jeden wspaniały ogród, rodzący obficie owoce. Z tego powodu wyspę tę zowią «ogrodem Australji.».

b) WYSPY AUSTRALJI.

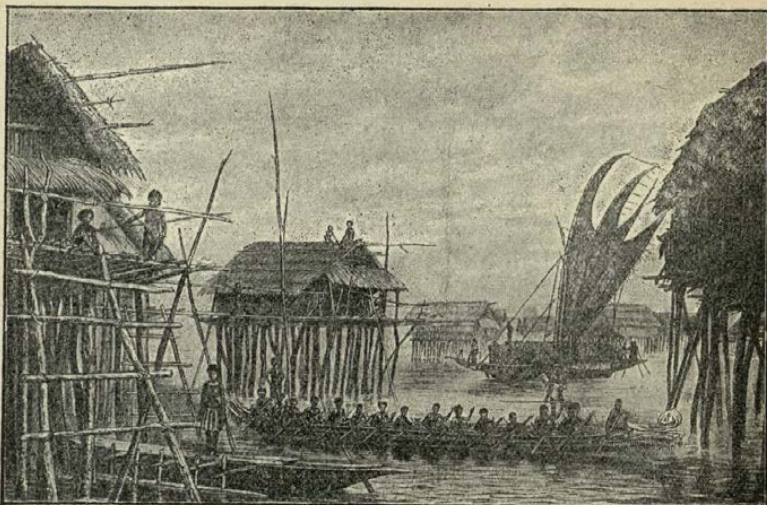
22. Wyspy Australji, należące w części do kontynentalnych, w części do pierwotnych, są zamieszkane przeważnie przez **Papuasów** (pokrewnych Murzynom Australijskim) (rys. 12), odznaczających się nadzwyczaj bujnym uwłosieniem głowy, i **Polinezyjczyków**, pokrewnych **Malajom**.

23. Najważniejsza i największa z wysp kontynentalnych jest **Nowa Gwinea**, druga z rzędu co do wielkości wyspa na ziemi (po Grenlandji), kształtem podobna do

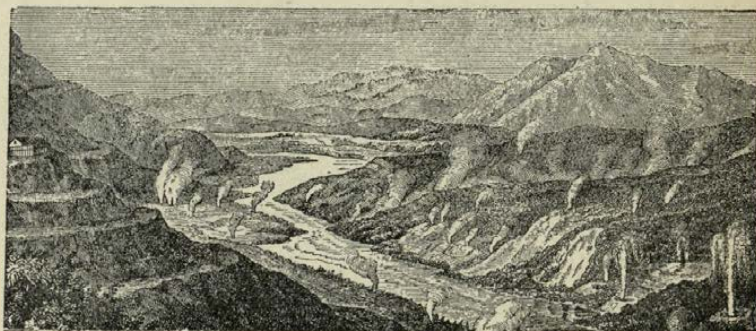
Rys. 12. Papuas z Nowej Gwinei. Rys. 13. Maori z Nowej Zelandji.

zółwia. Jest ona dotąd jeszcze mało zbadana z powodu dzikości mieszkańców, którzy budują swe mieszkania na palach i na drzewach (rys. 14). We wnętrzu wyspa ta jest górzysta, posiada obfite opady i bujne lasy; we wschodniej części została skolonizowana przez Niemców i kolonistów z Queenslandu, a w zachodniej przez Holendrów.

Rys. 14. Budowla na palach w Nowej Gwinei.

24. Od tej wyspy ciągnie się łukiem ku południowschodowi, równoległe do wschodniego wybrzeża Australji, łańcuch wysp kontynentalnych: wyspy **Bismarka**,

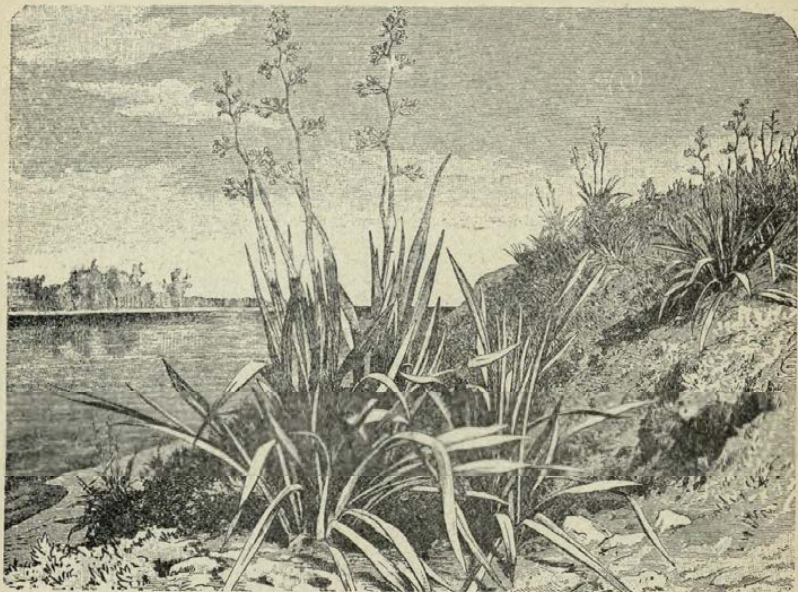
Rys. 15. Gejzery Nowej Zelandji.

należące do Niemców, podłużna **Nowa Kaledonia**, otoczona rafami koralowymi, niedostępna, jest kolonją karną i nale-

Rys. 16. Paprocie drzewiaste.

ży do Francuzów; wreszcie podwójna wyspa **Nowa Zelandja**, należąca do Anglików. Ta ostatnia leży już cała w pasie umiarkowanym, posiada klimat łagodny i obfite opady; wielkością i kształtem przypomina półwysep Apeniński (odwrócony do góry). Wyspa północna obfituje w wulkany i źródła gorące (rys. 15), tryskające w górę, jak fontanny; wyspa południowa posiada wysokie góry, **Alpy Nowozelandzkie**, pokryte wiecznymi śniegami i lodowcami, które schodzą prawie do poziomu morza. Ważnymi roślinami tej wyspy są paprocie drzewiaste (rys. 16), len

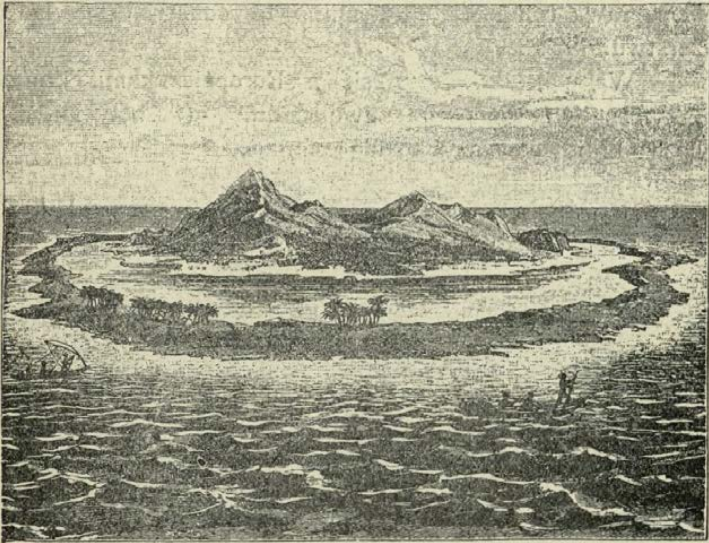
Rys. 17. Len Nowozelandzki (*Phormium tenax*).

nowozelandzki (rys. 17) i gatunek sosny, dostarczającej cennej żywicy, podobnej do bursztynu. Ze zwierząt godne uwagi są ptaki biegające, np. kiwi.

25. Pierwotni mieszkańcy Nowej Zelandji nie są Papuasi lecz Polinezyjczycy, zwani **Maorami** (rys. 13), którzy również wymierają z powodu zetknięcia się z Europejczykami (Anglikami). I tu również Europejczycy zaprowadzili uprawę swych zbóż i hodowlę zwierząt domowych, szczególnie owiec.

c) POLINEZJA.

26. Oprócz powyższych większych wysp konty-

Rys. 18. Wyspa z rafą koralową.

nentalnych, do Australji należy także mnóstwo drobnych wysp pierwotnych, rozsianych po oceanie Wielkim.

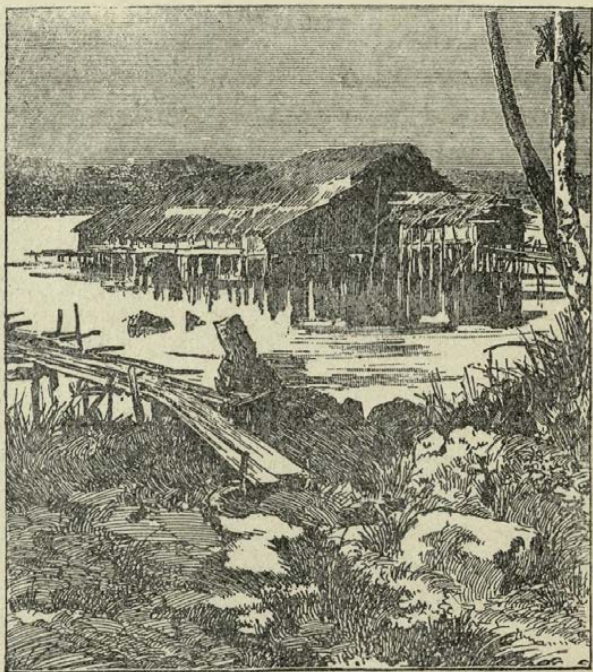
Są one części wulkaniczne, części koralowe; wulkaniczne są większe i wyższe, niż koralowe (rys. 18).

27. Klimat tych wysp jest przyjemny, upały zwrotnikowe są tu łagodzone wpływem morza. Obfite opady zdarzają się tylko na wysokich wyspach wulkanicznych, gdyż passat, wznosząc się po ich stokach w górę, skrapla parę (deszcze elewacyjne). Z tego powodu wyspy te odznaczają się bujniejszą roślinnością, niż niskie, koralowe; palmy kokosowe, banany, palmy sagowe i drzewa chlebowe dostarczają tu obfitego pożywienia. Na wyspach niskich, koralowych, rośnie przeważnie palma kokosowa.

28. Mieszkańcy tych wysp, **Polinezyjczycy** (Malajowie) są piękni, zdolni i zręczni. Jeszcze przed przyby-

ciem Europejczyków posiadali pewną kulturę, zajmowali się uprawą roli i żegluga; mimo to oddawali się ludożerstwu.

Wskutek zetknięcia się z Europejczykami, którzy przynieśli tu różne zaraźliwe choroby (suchoty i t. d.), liczba krajowców szybko się zmniejsza.

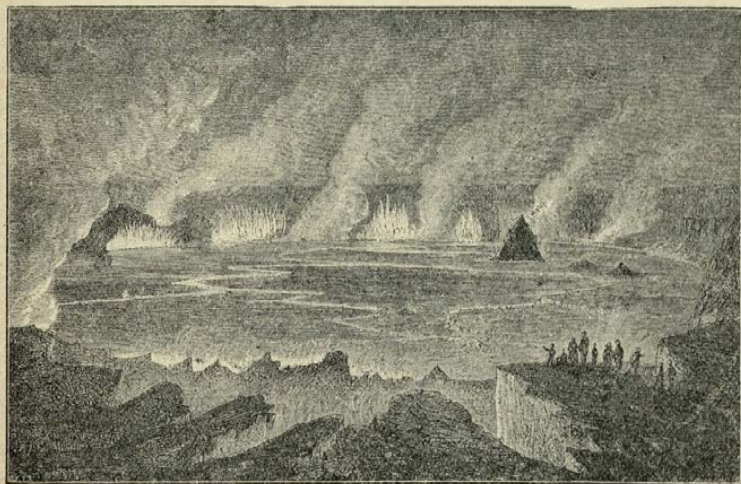
Rys. 19. Chaty w Polinezji.

Na większych wyspach koloniści europejscy uprawiają rośliny zwrotnikowe, głównie palmę kokosową, z której orzechów otrzymują olej kokosowy i *kopre*, t. j. wysuszone jądra orzecha kokosowego.

29. Do znaczniejszych wysp wulkanicznych należą wyspy **Fidzi** (angielskie), zbliżone położeniem i ludno-

ścią do wysp australijskich, kontynentalnych; dalej wyspy **Samoa** (niemieckie i amerykańskie), i na południe od nich leżące wyspy **Tonga** (angielskie), handlujące koprą.

Dalej na wschód leżą wyspy **Towarzystwo** (francuskie) z prześliczną wyspą **Tahiti**, a na północ od nich

Rys. 20. Krater Kilauea wulkanu Mauna Loa (Sandwich).

w pobliżu zwrotnika Raka, wyspy **Hawai** czyli **Sandwich**, należące do Stanów Zjednoczonych północno-amerykańskich; tu wznosi się wulkan **Mauna Loa** z największym kraterem wulkanicznym na ziemi, **Kilauea**, przedstawiającym jezioro ognistej lawy (rys. 20).

Wyspy te dostarczają trzciny cukrowej i są ważną stacją żeglarską na drodze z Ameryki Północnej do Azji, Australji i Nowej Zelandji.

AMERYKA.

RZUT OKA OGÓLNY.

Położenie.

30. Ameryka leży na półkuli zachodniej, oblana trzema oceanami: Wielkim na zachodzie, Atlantyckim na wschodzie i Lodowatym Północnym na północy; rozciąga się w kierunku południkowym i jest najdłuższą częścią świata.

Na północy, w przyładku **Murchison**, sięga do 72° szer. półn.; na południu, w przyładku **Horn** (na Ziemi Ognistej) — do 56° szer. połud.

Kształt wybrzeży.

31. Ameryka składa się z dwóch części: **Ameryki Południowej** i **Ameryki Północnej**, które mają kształt trójkątów prostokątnych, zwęzających się ku południowi; północny jest szerszy, tak, że można go uważać za czworokąt.

Części te są oddzielone od siebie **Amerykańskim morzem Śródziemnym**, a złączone wązkim pasem lądu (**Przesmyk Panamski**) i szeregiem wysp.

Łączniki te stanowią **Amerykę Środkową**.

32. W tym miejscu środkowym Ameryka jest najbardziej **rozcłonkowana**; wprawdzie na północy znajdują się również liczne wyspy i głęboko wrzynające się zatoki, lecz z powodu swego polarnego położenia, a stąd surowości klimatu, rozcłonkowania te są dla człowieka bez znaczenia.

Reszta Ameryki jest uboga w rozcłonkowania, w każdym razie wschód zwrócony ku Europie przeważa nad zachodem.

Kształt powierzchni i wody.

33. Wzdłuż zachodnich wybrzeży Ameryki ciągnie się prawie w kierunku południkowym długi **łańcuch górski, zwany Kordyljerami**; oddziela on zachodni wązki pas nadbrzeżny od szerokiego wschodu nizinnego.

W środku, na przesmyku Panamskim, łańcuch ten obniża się, rozplaszcza i tworzy dogodne przejścia od Atlantyku do oceanu Wielkiego.

34. We wschodniej stronie Ameryki, w pobliżu Atlantyku, ciągną się **trzy pomniejsze systematy górskie**, oddzielone od Kordyljerów **rozległymi nizinami**. Na tych nizinach rozwinęły się **wielkie i spławne rzeki**, zasilane wodami, spływającymi z granicznych systematów górskich.

Niziny te, zamknięte od oceanu Wielkiego nieprzerwanymi pasmami gór, otwierają się ku Atlantykowski, ku któremu też zmierzają wszystkie prawie wielkie rzeki Ameryki.

Klimat, rośliny i zwierzęta.

Rys. 21. Welingtonje (Sekwoje).

35. Ameryka, posiadając wielką długość południkową, ciągnie się przez wszystkie pasy klimatyczne, wyjąwszy zimnego południowego. Ameryka da się podzielić pod względem klimatycznym na **trzy części: zwrotnikową i dwie pozazwrotnikowe: północną i południową.** Każda zaś z tych części podzielona jest Kordyljerami na **dwie części: zachodnią i wschodnią.**

36. W części zwrotnikowej, gdzie wilgoć przynoszą panujące tu wiatry wschodnie (passaty), strona wschodnia jest wilgotniejsza

od zachodniej, tymbardziej, że zimne prądy morskie, płynące u wybrzeży tej ostatniej, odbierają wilgoć rzadkim wiatrom zachodnim, tak jak Kordyljery odbierają ją wiatrom wschodnim.

Prądy te posuwają tu podzwrotnikowe pasy suszy dość daleko poza zwrotniki.

37. W częściach pozazwrotnikowych, gdzie wilgoć przynoszą panujące tam wiatry zachodnie, części zachodnie są wilgotne i posiadają bardzo bujną roślinność leśną;

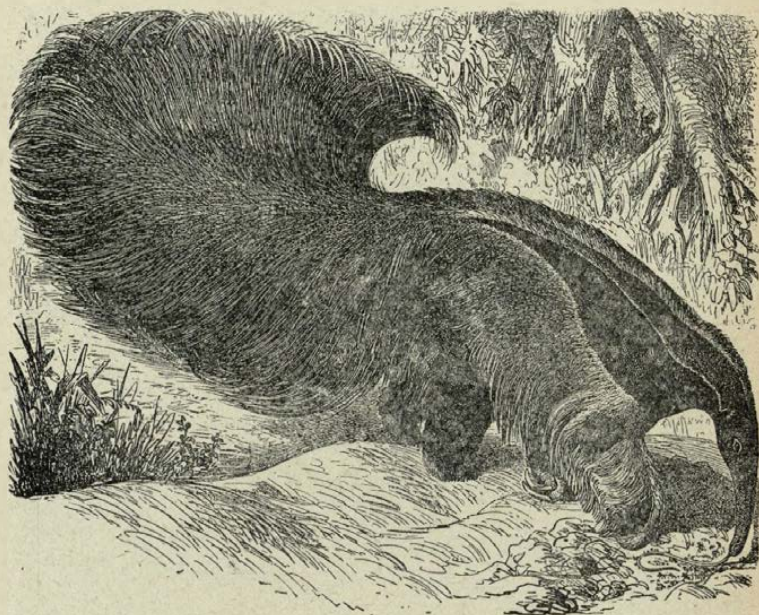

Rys. 22. Puma.

części zaś wschodnie są suchsze. Wyjątek stanowi tu wilgotna wschodnia część Ameryki Północnej (na wschód Missisipi), otrzymująca wilgoć z zatoki Meksykańskiej, a to dzięki południowo-zachodniemu mussonowi letniemu, ściągniętemu przez silnie rozgrzany w lecie obszerny ląd Ameryki Północnej.

Brak gór równoleżnikowych w Ameryce wpływa na łagodne przechodzenie jednego pasa klimatycznego w drugi.

38. Pierwotne rośliny i zwierzęta Ameryki Północnej miały wiele podobieństwa do roślin i zwierząt europejskich, nie było tu jednak naszych zbóż i zwierząt do-

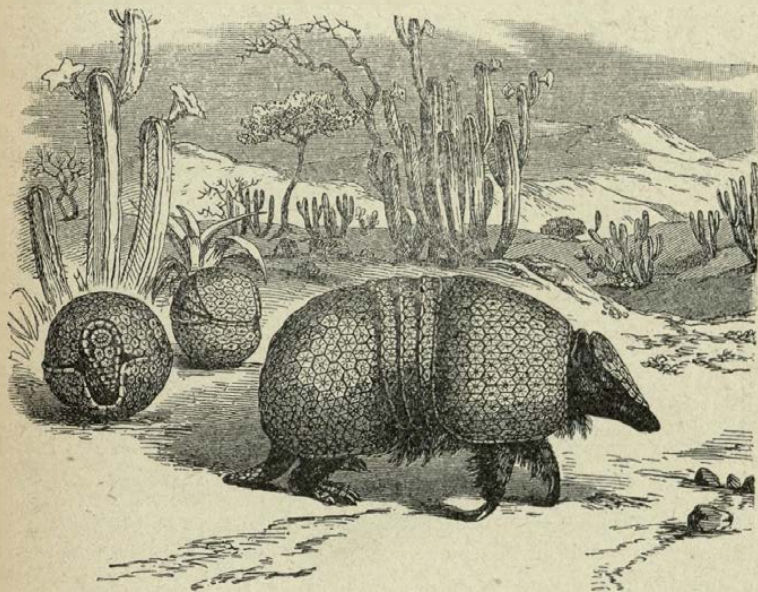
Rys. 23. Mrówkojad.

mowych, ale zato znajdowały się tu nieznanne w Europie: kartofle, kukurydza, tytuń i drzewo chinowe.

Bujna roślinność leśna, jak wspomnieliśmy, znajduje się głównie w pozazwrotnikowych częściach zachodnich i zwrotnikowej wschodniej (jako wilgotnych); w częściach pozazwrotnikowych na zachodzie rosną olbrzymie sosny, welingtonje albo sekwoje (rys. 21), ubiegające się o pierwszeństwo w wysokości z australijskimi eukaliptami.

39. Fauna i flora Ameryki Południowej, która ma prawie wyspowy charakter, różni się znacznie od przyrody Ameryki Północnej (przesmyk Panamski był dawniej przerwany).

Szczególniej charakterystycznym jest świat zwierzęcy Ameryki Południowej; spotykamy tu: **jaguary, pumy, mrów-**

Rys. 24. Pancernik.

kojady, pancerniki, leniwe (rys. 22, 23, 24 i 25); w Kordyljerach żyje **lama**, jedyne zwierzę juczne, i **wigoń**, dostarczający delikatnej wełny; nad najwyższymi szczytami tych gór unosi się największy z ptaków drapieżnych, **kon-**
dor; w lasach dziewiczych żyją małpy i papugi, w rzekach krokodyle.

Rys. 25. Zwierzęta w Andach.

Człowiek.

40. Pierwotni mieszkańcy, Indianie (rys. 26), pokrewni rasie Mongolskiej, rozsiani prawie po całej Ameryce, przybyli tu prawdopodobnie z Azji przez cieśninę Beringa, a nie napotkawszy przeszkody w górach równoleżnikowych, dotarli aż do południowego końca Ameryki.

Z powodu braku zwierząt domowych, dostarczających mleka, pierwotni Amerykanie zajmowali się głównie **łowiectwem** i **rybołówstwem**, i rozpadali się na liczne drobne plemiona.

Tylko na niektórych wyżynach Kordyljerów brak lasów i wód, a zatem zwierzyny i ryb, zmusił człowieka do rolnictwa (kukurydza, kartofle); stało się to podstawą do rozwoju państw z dość wysokim stopniem oświaty.

41. Ameryka została już w X stuleciu odkryta przez Normanów, lecz odkrycie to poszło w zapomnienie; dopiero w r. 1492 **Kolumb**, szukając nowej drogi do Indji przez Atlantyk, napotkał Amerykę i na nowo ją odkrył. Nazwa jej jednak nie pochodzi od jej odkrywcy, lecz od włoskiego podróżnika **Amerigo Vespucci**. Od tego czasu **Europejczy**, zwabieni obfitością szlachetnych kruszców, za-

Rys. 26. Indianin.

częli tłumnie napływać do «Nowego świata» i sprowadzili tu z sobą zboża, trzcinę cukrową, kawę, które na żyznej ziemi doskonale się udają, oraz zwierzęta domowe, które znalazły wyborne warunki na nieprzejrzanym stepach.

Łowiec Indjanie, niezdolni do ciężkiej pracy, uciśniani przez zdobywców, podobnie jak Australczycy, szybko wymierają.

Na ich miejsce europejscy koloniści, nie mogąc sami

uprawiać ziemi w klimacie wilgotnym i gorącym, sprowadzili tu z Afryki **Murzynów niewolników**, a po uwolnieniu Murzynów, do prac plantacyjnych używają sprowadzonych z Azji pracowitych i wytrwałych **Chińczyków**.

Z całej ludności Ameryki, 150 milionów, przeszło połowa przypada na białych, resztę stanowią **Murzyni, Indianie** i różni **mieszkańcy** trzech ras.

42. Z białych, **Anglicy** zaludnili Amerykę Północną, **Hiszpanie**—Amerykę Środkową, przyległą część Północnej, oraz przeważnie zachodnią część Ameryki Południowej; podczas gdy część wschodnią zaludnili **Portugalczycy**.

Do końca zaprzeszłego i początku zeszłego stulecia Ameryka należała do **Hiszpanji, Portugalji i Anglii**. Od tej pory wszystkie prawie państwa amerykańskie rządzą się **samodzielnie** i tworzą **republiki**.

a) AMERYKA POŁUDNIOWA.

RZUT OKA OGÓLNY.

Kształt wybrzeży.

43. Z dwóch Ameryk, Południowa ma kształt bardziej wydłużony i, podobnie jak Australja, posiada linię brzegową mało rozwiniętą—przedstawia pień bez gałęzi; na południo-zachodzie tylko i południu występuje postrzępiony **brzeg fjordowy**, otoczony kilkoma niegościnnymi wyspami, z których największa jest **Ziemia Ognista**, oddzielona od lądu stałego cieśniną **Magiellana**. Od zachodu wkraça tu mało wygiętym łukiem zatoka **Arika**, od północy mała zatoka **Maracaibo**, która łączy się wąską cieśniną z słodkowodnym jeziorem tejże nazwy. Ameryka Południowa jest jednak dostępniejsza niż Australja, gdyż posiada olbrzymie rzeki z bardzo szerokimi ujściami, zastępujące brak rozczłonkowań.

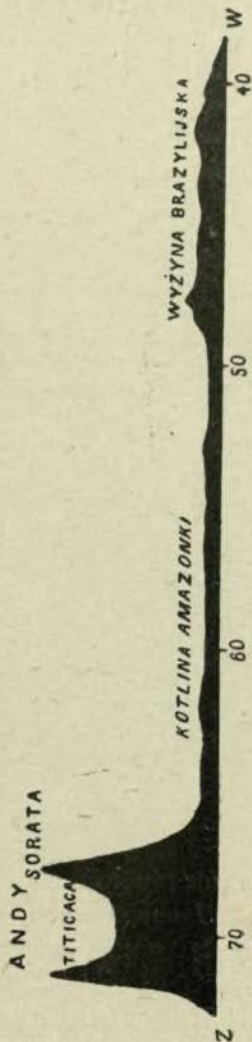
Kształt powierzchni i wody.

44. Od południowego krańca aż do przesmyku Panamskiego ciągnie się wzdłuż zachodniego wybrzeża najdłuższy na świecie (w wysokości ustępujący tylko Himalajom) łańcuch górski; są to **Kordyljery**¹⁾ **południowo-amerykańskie** albo **Andy**. Stanowią one zwartą, niedostępną ścianę, która niezmiernie utrudnia komunikację między zachodem a wschodem.

Niedogodność tę stara się usunąć dopiero w najnowszych czasach sztuka inżynierska, przeprowadzając przez Andy koleje żelazne najwyższe na świecie.

Andy są siedliskiem energicznej **działalności wulkanicznej**: spotykamy tu liczne **wulkany**, poczęści czynne, poczęści wygasłe i częste **trzęsienia ziemi**.

45. Andy zaczynają się w południowym końcu Ameryki, z początku stosunkowo niskim łańcuchem, na wybrzeżu rozpadają się na wyspy;

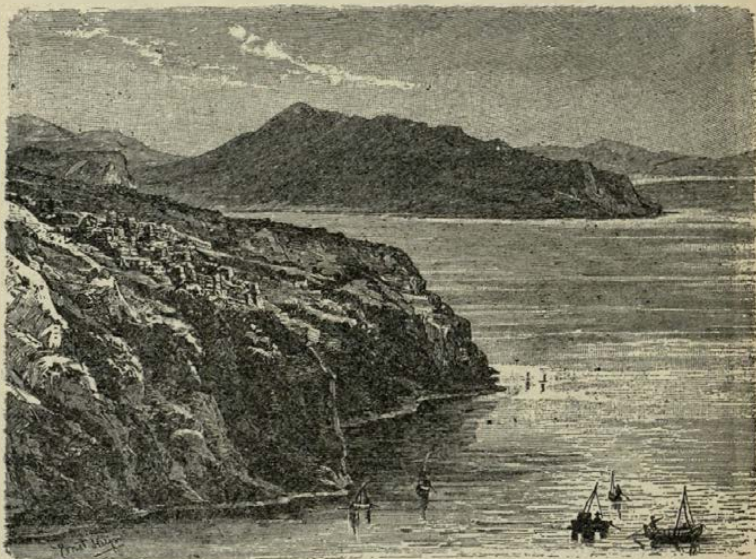
Rys. 27. Przekrój Ameryki Południowej.

1) Z hiszpańskiego Cordillere = góry łańcuchowe.

wkrótce jednak dochodzą do największej wysokości w szczycie **Akonkagua** (7000 m).

W pobliżu zwrotnika **Kozioróżca** góry te rozszerzają się, rozszczepiają na oddzielne dwa i trzy łańcuchy, ograniczające wyżyny: **Titikaka**, górnej **Amazonki** i **Quito**.

Obwałowanie wyżyny jeziora **Titikaka** (rys. 28), jednego z najwyższych położonych na ziemi, posiada też parę szczy-

Rys. 28. Jezioro Titikaka.

tów prawie równych co do wysokości Akonkagui, (np. **Sorata**). W obwałowaniu wyżyny **Quito** w pobliżu równika wznosi się wysoki szczyt **Chimboraso**, prawie równy **Soracie**.

Na północ stąd dzielią się **Kordyljery** na trzy łańcuchy, z których wschodni, nieco dalej, wysyła na północ-wschód czwarty łańcuch (**Kordyljery Wenezueli**) tak, iż

całość tych rozgałęzień przypomina literę W., która obejmuje swemi wschodnimi ramionami jezioro **Maracaibo**.

Łańcuch środkowy posiada szeroką przerwę, przez którą rzeka **Magdalena** dostaje się do morza.

Ponieważ Andy ciągną się wzdłuż brzegów oceanu Wielkiego, więc rzeki płynące ku niemu są krótkie.

46. We wschodniej stronie Ameryki Południowej rozwijają się dwa odosobnione systematy górskie i wy-

Rys. 29. Delta rzeki Orinoko.

zynowe, a mianowicie **wyżyna Guyany** i **wyżyna Brazylii** z łańcuchami gór, ciągnącemi się na ich grzbietach; pierwsza leży na północ równika, druga na południe.

47. Między górami zachodnimi i wyżynami wschodnimi rozpościerają się szerokimi pasami aż do Atlantyku obszerne **niziny rzek: Orinoko, Amazonki i La Platy**.

Nizina Orinoko oddziela Andy od wyżyny Guyany, nizina Amazonki, leżąca prawie cała na południe od równika, dzieli wyżynę Guyany od wyżyny Brazylijskiej.

Rys. 30. Rzeka Amazonka.

Ostatnia nizina, La Platy, mająca kierunek południowy, leży między Andami i wyżyną Brazylijską.

Trzy główne rzeki, przepływające nizinę Ameryki Południowej, dążą do oceanu Atlantyckiego. Największa z nich **Amazonka** (rys. 30) płynie pośrodku, przeważnie w kierunku wschodnim, i uchodzi do oceanu szerokim lejkowatym ujściem, obejmującym ramionami wyspę nie napływową. Amazonka tworzy oś symetrii w siatce rzecznej Ameryki Południowej; dwie inne rzeki, **La Plata** i **Orinoko** biorą początek w pobliżu dorzecza Amazonki, po obu jej stronach, dążąc w strony przeciwne; następnie każda z nich, płynąc w krainie stepowej, okrąża łukiem wyżynę (Guyany i Brazyliji) i uchodzi do Atlantyku: Orinoko rozgałęzioną deltą (rys. 29), La Plata szerokim ujściem lejkowatym.

Rys. 31. Mieszkania w czasie pory deszczowej nad Orinoko.

48. **Działy wodne** między temi nizinami są nieznaczne. Między niziną Orinoko i Amazonki dział wodny jest tak nieznaczny, że Orinoko wysyła część swych wód do rzeki **Rio Negro** (lewy dopływ Amazonki).

Człowiek.

49. Klimat gorący i wilgotny, oraz obfitość pożywienia wpłynęły na gnuśność pierwotnych mieszkańców łowieckich, którzy całymi dniami bujali się, leżąc w hamakach (łózkach wiszących).

Na wyżynach skąpsza przyroda zmusiła mieszkańców do życia osiadłego, rolniczego; tym sposobem powstało tu państwo **Inkasów**, później zawojowane i zniszczone przez Hiszpanów.

50. Hiszpanie zajęli całą Amerykę Południową, oprócz niziny Amazonki i wyżyny Brazylijskiej, które zagarnęli **Portugalczycy** oraz—Patagonji, która z powodu swego niegościnnego klimatu i jałowego gruntu została nietknięta.

Na początku zeszłego stulecia kolonie te stały się niepodległymi i utworzyły kilka państw republikańskich.

POSZCZEGÓLNE KRAINY.

Kraje zachodnie Kordyljerskie.

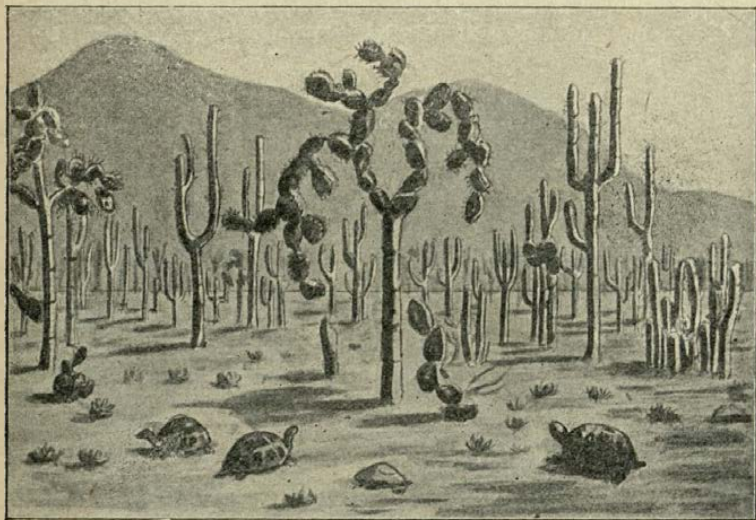

Rys. 32. Gałązka drzewa chinowego.

51. Kraje strefy gorącej, leżące na Kordyljerach, sięgają aż do nizin strony wschodniej, lecz ludność zajęła głównie wyżyny Andów dla ich bogactw mineral-

nych (złota i srebra), pomimo, że krainy te po większej części są nieurodzajne, a górzystość ich oraz surowość klimatu utrudnia komunikacje.

Ze zwierząt godną uwagi jest lama jako zwierzę juczne i dostarczające mieszkańcom mięsa i wełny. Kordyljery północne Ameryki Południowej są również ojczyzną kartofli, drzewa chinowego i koki ¹⁾.

Rys. 33. Krajobraz wysp Galopagos.

52. Kolumbja, tak nazwana na cześć Kolumba, zajmuje Kordyljery, leżące na północ od równika aż do przesmyku Panamskiego, i część niziny aż do Orinoko. Uprawiają tu kawę. Na wschód rzeki Magdaleny, na wyżynie, leży miasto główne **Bogota**.

53. Na równiku (głównie na południe) znajduje się kraj **Ekwador**; tu na wschodnich zboczach Andów rośnie

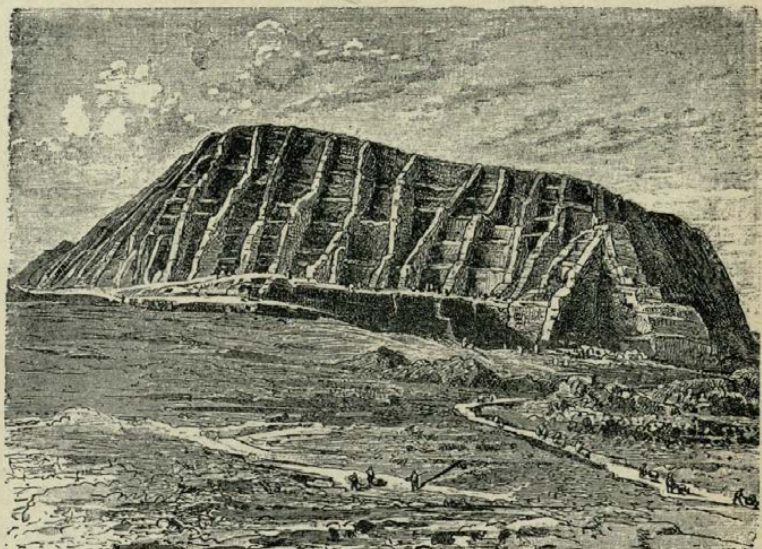
¹⁾ Koka — krzew, z którego liści otrzymują kokainę — środek znieczulający.

dziko **drzewo chinowe** (rys. 32), którego kora jest środkiem leczniczym na febrę.

Na wyżynie otoczonej olbrzymimi górami wulkanicznymi leży główne miasto **Quito**.

Do tego kraju należą poblizkie wulkaniczne wyspy **Galopagos**, słynne z połowu olbrzymich żółwi (rys. 33).

54. Na południe od poprzedniego kraju ciągnie się **Peru**, niegdyś najbogatsza w złoto kraina, obecnie słynna z olbrzymich pokładów **guana**, zeszcłego pomiotu ptaków, ży-

Rys. 34. Wyspa guanowa Chincha.

jących gromadnie na bezdeszczowych i niezamieszkanym wyspach nadbrzeżnych (rys. 34).

Na wyżynie prawie pustynnej, pokrytej skąpą roślinnością (kaktusy), leży miasto **Cuzco**, dawna rezydencja Inkasów. Na wybrzeżu znajduje się obecnie stolica **Lima**,

(blisko 150,000 mieszk.) zbudowana przez Hiszpanów, cierpiąca od trzęsień ziemi.

Dwie z wielką sztuką zbudowane koleje żelazne przekraczają Andy na wysokości takiej, jak Mont Blanc.

55. Na najszerszej części Andów leży kraj **Boliwja**; sięga on na wschodzie daleko w nizinę, na zachodzie nie dochodzi do wybrzeża. Na wyżynie **Titikaka**, w pobliżu jeziora, leży miasto **Potosi**, które posiadało niegdyś najstynniejszą kopalnię srebra.

56. Na południe od Peru ciągnie się nad brzegiem oceanu, wązkim pasem na zachodnich stokach Andów aż do samego końca Ameryki Południowej, kraina **Chili (Czili)**.

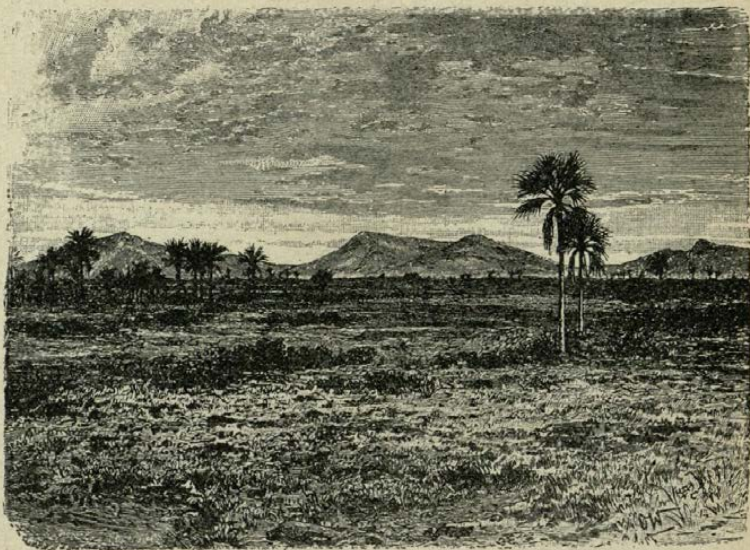
Północna część jej bezdeszczowa z powodu zimnego prądu morskiego (Peruwjańskiego), nad którym wiatry, oziębiając się, skraplają parę, podobnie jak na wysokich górach; tu leży pustynia **Atakama**, obfitująca w saletrę, która stanowi główny przedmiot handlu; uprawa ziemi polega tu na sztucznym nawodnianiu.

Środkowa część jest bardzo urodzajna i posiada łagodny klimat, kwitnie tu uprawa pszenicy, kopalnie zaś dostarczają miedzi. Z powodu tych warunków, Chili należy do najbogatszych i najlepiej urządzonych państw w Ameryce Południowej. W tej części leży miasto główne **Santjago** ($\frac{1}{3}$ miliona mieszk.) i portowe **Valparaiso** (150000 mieszk.), które zajmuje pierwsze miejsce na zachodnim brzegu Ameryki (po San Francisco).

Południowa część Chili jest wilgotna i lesista, kultura powoli tu wkracza przez wycinanie lasów i osuszanie gruntu. Wiatry zachodnie nagromadzają tu na górach tak wielką ilość śniegu, że lodowce na szerokości geograficznej takiej jak Gienewa, sięgają tu powierzchni morza.

Kraje wschodnie, nizinowe i wyżynowe.

57. **Venezuela** zajmuje dorzecze Orinoko, Kordyljery Wenezueli i wyżynę Guyany, którą opływa w kształcie półelipsy rzeka Orinoko. Nizina jest **stepem** (Ljanosy rys. 35), pokrytym nadzwyczaj bujną i wysoką trawą, wśród której gdzieniegdzie rosną kępy drzew; kwitnie tu hodowla bydła. Uprawiają też wiele kawy i kakao. Góry Guyany są pokryte dziewiczymi lasami.

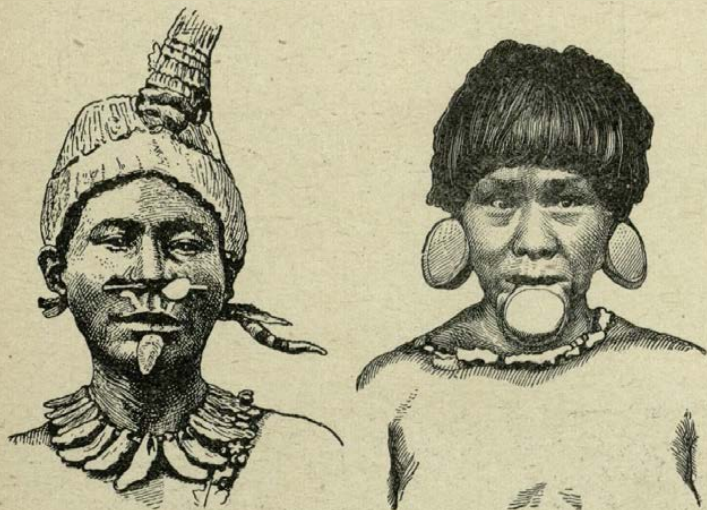
Rys. 35. Ljanosy.

Główne miasto, **Caracas** (Karakas), leży w urodzajnej dolinie gór nadbrzeżnych; na samym zaś wybrzeżu port **la Guaira**, z którego wywożą produkty plantacyjne.

58. Na wschód Wenezueli leży **Guyana**, jedyny kraj w Ameryce Południowej, należący do Europejczyków,

mianowicie: do Anglików, Holendrów i Francuzów. Pas nad brzegiem oceanu jest niski, nadzwyczaj niezdrowy, (żółta febra), ale bardzo urodzajny (plantacje trzciny cukrowej).

59. Najobszerniejszym państwem Ameryki Południowej jest **Brazylja**, (zajmuje prawie połowę jej obszaru).

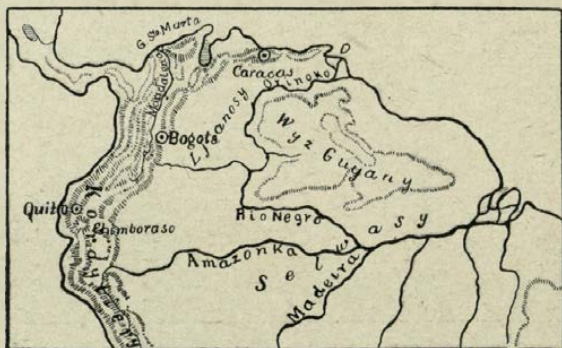

Rys. 36. Botokudzi.

Niewiele mniejszy od Europy, kraj ten składa się z dwóch różnych części: lesistej niziny Amazonki i stepowej wyżyny Brazylji. Ludność jest rzadka, gromadzi się głównie na wybrzeżu; składa się przeważnie z Murzynów, którzy zostali tu sprowadzeni przez Europejczyków z Afryki jako niewolnicy do prac w plantacjach (obecnie są zupełnie wolni), z Białych (Portugalczyków) mieszanców (Mulatów), oraz nielicznych łowieckich Indjan (np. **Botokudów**).

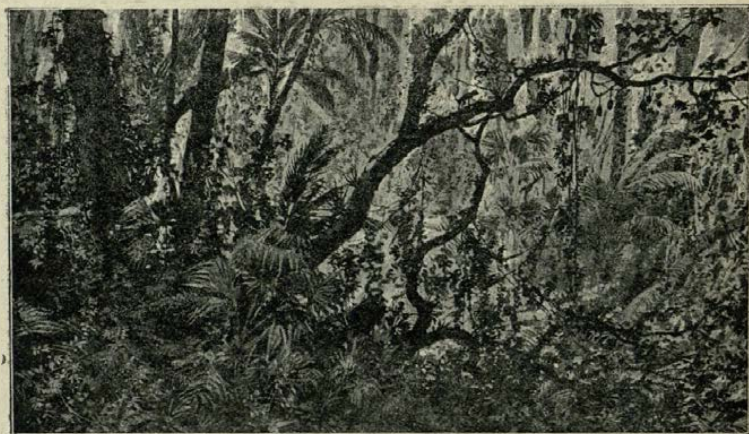
Krainę tę przepływa najwspanialsza i najobfitsza w wodę na ziemi, rzeka **Amazonka**, w długości ustępująca tylko Missisipi i Nilowi. Wypływa ona z zachodniego

łańcucha Kordyljerów, płynie z początku w kierunku północnym, następnie niedaleko równika zmienia kierunek na

Rys. 37. Bifurkacja rzeki Orinoko.

wschodni, przerzyna się przez łańcuch wschodni Kordy-

Rys. 38. Lasy dziewicze nad Amazonką (Selwasy).

ljerów i odtąd płynie prawie równoległe do równika po nizinie, uchodząc do Atlantyku ujściem bardzo szerokim.

Z prawej strony Amazonka przyjmuje **Madeirę**, wypływającą z Kordyljerów, z lewej zaś strony—**Rio Negro**, wypływającą z wyżyny Guyany. Z powodu braku działu wodnego między Rio Negro i Orinoko, ta ostatnia łączy jedno swoje ramię (**Cassiquiare**) z Rio Negro. Tym sposobem oba systemy, Orinoka i Amazonki, są połączone jakby kanałem. Zjawisko to, trafiające się rzadko, zowie się **bifurkacją rzeki** (rys. 37).

Rys. 39. Fauna Selwasów.

60. Obszar, leżący nad Amazonką w pobliżu równika, z gorąco wilgotnym klimatem, przedstawia niezmierzone lasy dziewicze, zwane **Selwasami** (rys. 38, 39) (od łacińskiego *silva* — las), wśród których wielkie rzeki stanowią jedyne drogi. Lasy te dostarczają kauczuku, stanowiącego ważny przedmiot handlu. Tu w lasach żyją różnobarwne papugi, kolibry i gromady małp o ogonach chwytnych.

Tu jeszcze błądzą pierwotni Indjanie, żyjący z polowania i zbierania owoców.

Część Brazylii, leżąca na wyżynie, ma charakter stepowy z hodowlą bydła; posiada kopalnie drogich kamieni, jak: djamentów, ametystów i t. d., wybrzeża tylko są uprawne (kawa) i gęściej zaludnione.

Rys. 40. Pampasy.

Tu też leżą główne miasta: **Rio de Janeiro** (Żanejro 800,000 mieszk.) w malowniczej okolicy nad głęboko wrzynającą się zatoką; najważniejszy port dla wywozu kawy.

Dalej na północy leży **Bahia** ($\frac{1}{4}$ miliona mieszk.) i na koniec **Pernambuko** (przeszło 100,000 mieszk.) w naj-wschodniejszym punkcie wybrzeża.

Wybrzeże jest zaludnione głównie przez Białych,

oraz Murzynów i Mulatów, we wnętrzu zaś tułają się jeszcze hordy Indian (Botokudzi).

W chłodniejszej części południowej kwitną kolonie niemieckie, w ostatnich czasach zaczęli napływać do tej części Brazylii liczni koloniści **Polacy**.

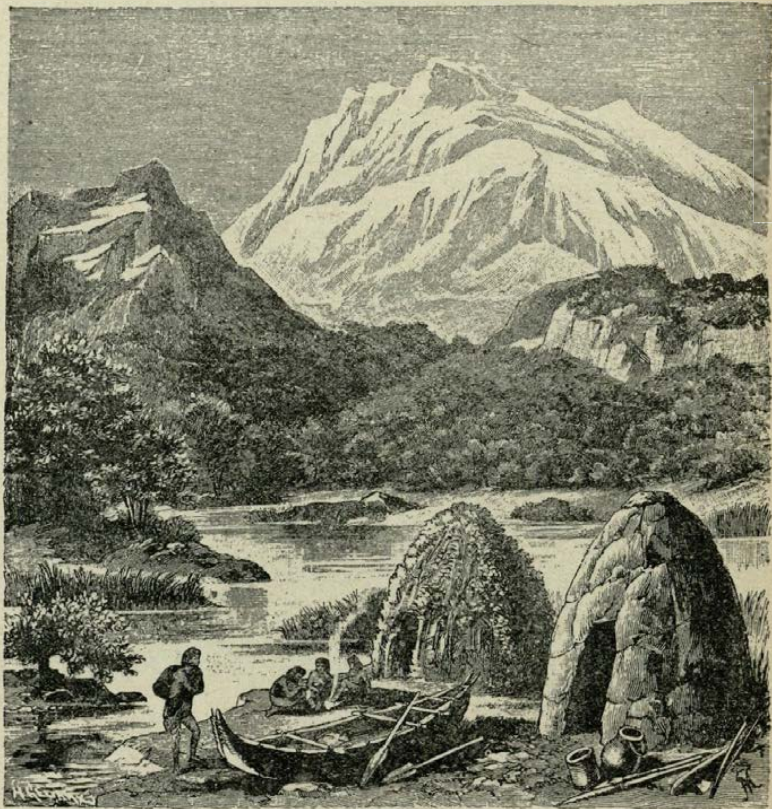

Rys. 41. Gauchosy.

61. Na przejściu z wyżyny Brazylijskiej do niziny La Platy leżą dwa kraje: **Paragwaj**, przeważnie między rzeką **Paragwajem** i **Paraną**, dostarczający herbaty Paragwajskiej (mate) i **Urugwaj** między rzeką **Urugwajem** i oceanem, dostarczający produktów hodowlanych, które wywozi główne miasto **Montewideo**, blisko 300,000 mieszk. przy ujściu La Platy.

62. Na nizinie La Platy leży **Argentyna**.

Nizinę La Platy przepływa rzeka tegoż nazwiska, składająca się z trzech rzek: Paragwaju, Parany i Urugwaju; ostatnia łączy się z Paraną już w pobliżu ujścia i odąd

Rys. 42. Chaty mieszkańców Ziemi Ognistej.

rzeka przyjmuje nazwę **La Platy** (co znaczy rzeka srebrna) i rozszerza się stopniowo w zatokę.

63. Nizina La Platy przedstawia stepy, tak zwane **Pampasy** (rys. 40). Stepy te na południu, w wyżej leżących i chłodniejszych równinach, przechodzą w pustynie.

W Pampasach hodują na wielką skalę bydło nawpół dziedziczące, które strzegą pasterze **Gauchosy (Goczosi)** (rys. 41), mieszańcy pochodzenia hiszpańsko-indyjskiego.

Kraj ten dostarcza wełny, mięsa i ekstraktu mięsnego. Głównym miastem tej krainy, jako też i największym w Południowej Ameryce jest **Buenos Aires** (dobre powietrze), mające blisko 1 milion mieszkańców.

Południowa część Ameryki Południowej, chłodniejsza nieco wyżyna **Patagonja** jest krainą skalistą, zamieszkaną przez łowieckich Indjan, odznaczających się silną budową ciała, którzy jednak znikają, wypierani przez kolonistów argentyńskich.

Na Ziemi Ognistej (rys. 42) żyją **Peszeresi**, lud nędzny, stojący na bardzo niskim stopniu cywilizacji.

b) AMERYKA PÓŁNOCNA.

RZUT OKA OGÓLNY.

Kształt wybrzeży.

64. Ameryka Północna, szersza od Południowej, jest kształtem podobna do kielicha, wywiniętego na brzegach. Ameryka Północna zwraca się szeroką, północną stroną ku morzu Lodowatemu Północnemu. Wybrzeże to jest silnie rozczłonkowane (**Archipeląg Arktyczny, zatoka Hudsonska, półwysep Labrador**), co jednak dla żeglugi jest bez wartości z powodu lodów.

Strona zachodnia, zwrócona ku oceanowi Wielkiemu, jest jednostajnym zamkniętym wybrzeżem górzystym; tylko na północy posiada fjordy i wązki półwysep **Alaskę**, który za pośrednictwem wysp **Aleuckich** wiąże Amerykę z Azją; na południu zaś—długi i wązki półwysep **Kalifornijski**, oddzielony od lądu również długą i wąską zatoką tejże nazwy.

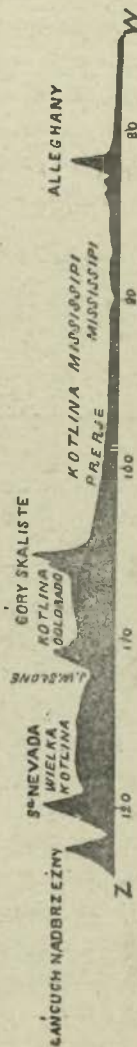
Wybrzeże wschodnie, leżące nad Atlantykiem, jest silniej rozczłonkowane, posiada liczne drobne, lecz bardzo dogodne do żeglugi, zatoki.

Kształt powierzchni i wody.

65. Wzdłuż wybrzeża zachodniego ciągną się **Kordyljery Północno-Amerykańskie** (do 6200 m.), składające się z kilku łańcuchów równoległych (najbardziej wschodni tworzy **Góry Skaliste**), które obejmują **obszerne wyżyny** (Meksykańską i Stanów Zjednoczonych). Tutaj biegnie dział wodny między oceanem Wielkim z jednej, a Atlantyckim i Lodowatym Północnym z drugiej strony.

66. Na wschód od tych gór leży **rozległa nizina**, ciągnąca się od oceanu Lodowatego do zatoki Meksykańskiej, oddzielona od Atlantyku podługnym systematem gór **Alleganów**. Prawie ze środka tej niziny rozchodzą się promienisto systematy rzeczne: **Ma kenzie** (Mekenzi), **Św. Wawrzyńca** i **Misisipi**.

W północnej części niziny, równoległe do południowo-zachodnich wybrzeży zatoki Hudsonskiej i północno-wschodniego wybrzeża półwyspu Labradorskiego, rozlewają się liczne i wielkie jeziora.

Rys. 43. Przekrój Ameryki Północnej w kierunku równoleżnikowym.

Klimat.

67. Północna część Ameryki Północnej, wkraczająca w pas zimny, posiada klimat surowy. Wybrzeża zachodnie, z powodu wiatrów, wiejących od oceanu Wielkiego, jako też prądu ciepłego Japońskiego, są o wiele cieplejsze, niż wschodnie, podległe wiatrom chłodnym lądowym; tu też płynie z północy prąd zimny Labradorski. Wybrzeże to jest o wiele chłodniejsze niż przeciwległe mu wybrzeże Europy.

Rys. 44. Eskimowie.

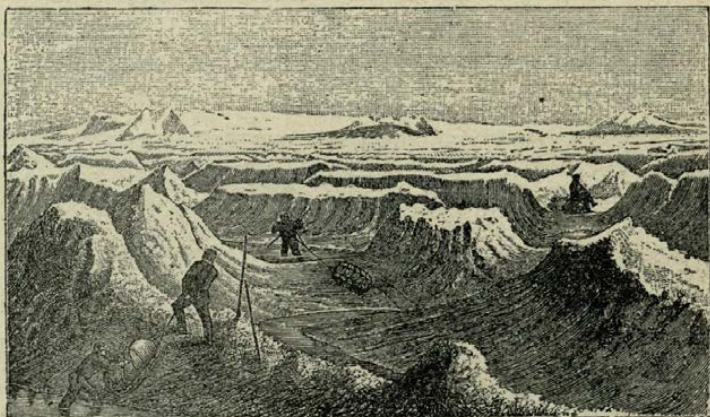
68. W Ameryce Północnej panują **silne zmiany pogody**; po ciepłych dniach jesieni następują nagle północne mroźne wichury śnieżne. W lecie powstają tu często burze z trąbami powietrznymi (**Tornados**).

Człowiek.

69. W tej części Ameryki, na jej północnych krań-

cach, prócz **Indian amerykańskich**, żyje lud polarny rybacki, **Eskimowie** (rys. 44), którzy stanowią przejście od rasy amerykańskiej do mongolskich ludów Azji Północnej.

70. Północną i środkową część Ameryki Północnej skolonizowali **Anglicy**, południową (Meksyk) **Hiszpanie**. Niektóre z tych kolonji wywalczyły sobie niepodległość

Rys. 45. Skorupa lodowa w Grenlandji.

i utworzyły rzeszpospolite (**Meksyk, Stany Zjednoczone**); inne pozostały przy Anglikach (**Brytańska Ameryka Północna**).

POSZCZEGÓLNE KRAINY.

Archipelag Arktyczny.

71. Najważniejszą częścią składową rozległego obszaru wyspowego, który rozciąga się na północ Ameryki, jest **Grenlandja**, największa wyspa na ziemi. Pod względem kształtu powierzchni przedstawia ona wyżynę, której wewnątrz jest pustynią śnieżną i lodową (rys. 45). Z pod po-

krywy lodowej sterczą rzadka nagie skały, zwane *nunatak*. Lodowce zstępują tu aż do morza, gdzie odłamują się, i jako góry lodowe, płyną z prądami morskimi ku południowi. Wązki tylko pas na zachodzie, poszarpany przez fjordy, jest miejscami wolny od lodów i podczas krótkiego lata porasta trawą.

Wybrzeże to jest zamieszkane przez kilkotysięczną ludność Eskimów, zależnych od Danji, która tu posiada

Rys. 46. Kolonja Upernivik w Grenlandji zachodniej.

kolonje. Osada **Upernivik** (rys. 46) jest najpółnocniejszą, stale zamieszkaną miejscowością na ziemi. Eskimowie mieszkają w chatach, zbudowanych ze śniegu, i zajmują się rybołówstwem i połowem zwierząt morskich, głównie fok, których tłuszcz służy na opał i światło, a skóry na łodzie i pokrycie chat. Ciągłe przebywanie na morzu wśród nie-

bezpieczeństw czyniło Eskimów nadzwyczaj zręcznymi i śmiałymi żeglarzami.

72. Reszta wysp **archipelagu Arktycznego** jest tylko w części pokryta lodami; przeważnie zaś przedstawia skaliste i śnieżne pustkowia; mimo to i tutaj mieszkają Eskimowie. Morza tutejsze obfitują w ryby; ze zwierząt ssących spotykamy tu foki i białe niedźwiedzie.

Niegościnne te krainy oddawna już były zwiedzane przez żeglarzy europejskich, którzy mieli nadzieję znalezienia tędy krótszej drogi handlowej z oceanu Atlantyckiego na Wielki. Drogę tę, tak zwany **przeptyw Północno zachodni**, wprawdzie znaleziono, ale nie ma ona praktycznego znaczenia dla handlu, gdyż lody nie pozwalają nawet podczas lata na żeglugę regularną.

Brytańska Ameryka Północna.

73. Zajmuje cały obszar lądowy Ameryki Północnej na północ od 49° szerokości i jezior systematu rzeki Św. Wawrzyńca (prócz Alaski).

Zachodnia część tego kraju, **Kolumbia Brytańska** jest bogato od przyrody uposażona, posiada wybrzeża fjordowe, dogodnie do zakładania portów; dzięki ciepłemu prądowi spotykamy tu bujną roślinność, a góry tutejsze dostarczają złota; poblizka zaś wyspa **Wankuwer**—węgiel.

Wschodnia nizinna część Ameryki Brytańskiej pochyła się ze wszystkich stron ku **zatoce Hudsonskiej**, otoczonej jakby girlandą wielkich jezior słodkowodnych.

74. Jeziora północno-zachodnie: **Niewolnicze** i **Wielkie Niedźwiedzie** należą do systematu rzeki **Makenzie**, wpadającej do oceanu Lodowatego. Pośrodku, w krainie pszenicy (**Manitoba**), leży jezioro **Winnipeg**, wlewające swe wody zapomocą rzeki **Saskaczewan** do zatoki Hudsonskiej. Na południo-wschodzie ciągnie się grupa **jezior**

Kanadyjskich, z których wypływa rzeka Św. Wawrzyńca, uchodząca szerokim zatokowatym ujściem do Atlantyku. Grupa ta składa się z jezior: **Wyższego, Miczygan, Huron, Erie (Eri), Ontario.**

75. Dwa ostatnie jeziora znajdują się na bardzo różnych poziomach, dlatego łącząca je rzeka **Niagara** tworzy **największy i najwspanialszy na ziemi wodospad** (rys. 47). Taras, z którego woda splywa, składa się z górnej twar-

Rys. 47. Wodospad Niagary.

dej warstwy skalistej i dolnej miękkiej, którą woda podmywa; tym sposobem górna, pozbawiona podstawy, oblamuje się, i wodospad posuwa się ciągle w górę rzeki.

76. Na północ jezior Kanadyjskich rozciąga się aż po za rzekę Św. Wawrzyńca najważniejsza kraina Ameryki Brytańskiej, **Kanada**, obfitująca w lasy i zboże; śród lasów żyją zwierzęta, dostarczające futer. Miasta: **Montreal** (300000 mieszk.) i **Quebek**, leżą oba na lewym brze-

gu rzeki Św. Wawrzyńca; pierwsze łączy się za pomocą kanału z rzeką Hudson, nad którą leży New-Jork; drugie jest fortecą, która broni wejścia do rzeki.

77. Prócz półwyspu **Nowej Szkocji** należy tu jeszcze wielka, lecz również niegościnna wyspa **Newfoundland** (Niufaundlend), zamykająca zatokę Św. Wawrzyńca.

Morze, oblewające tę wyspę, obfituje w ryby; setki europejskich i amerykańskich okrętów zawijają tu co roku na połów sztokfiszów, znajdujących się na **mieliznie Newfoundlandzkiej**. Mielizna ta powstała poczęści z moren, które osadzają się tu z topniejących gór lodowych, oderwanych od lodowców Grenlandzkich.

78. Na wybrzeżach oceanu Północnego ciągną się obszary **tundr**, t. j. bagien zmarzłych; tundry te dochodzą na półwyspie **Labrador** aż do szerokości geogr. Londynu (N. 63).

79. Część północno-zachodnią Ameryki Północnej zajmuje kraina **Alaska** (należąca do Stanów Zjednoczonych) z półwyspem tegoż nazwiska, ważna dla kopalń złota we wnętrzu oraz dla połowu ryb na wybrzeżach i w rzekach.

Wnętrze jej jest pustkowiem polarnym, południowe zaś wybrzeże, osłonięte z północy górami i ogrzane prądem morskim, posiada klimat łagodny i wilgotny.

Stany Zjednoczone.

80. Na południe Ameryki Brytańskiej aż do zatoki Meksykańskiej i od oceanu Wielkiego aż do Atlantyku rozciąga się wielka kraina **Stanów Zjednoczonych**.

Dzieli się ona pod względem przyrody na **trzy obszary**, ciągnące się pasami południkowemi a mianowicie: 1. Wschodni, 2. Środkowy, 3. Zachodni.

81. 1) Pas wschodni składa się z **obszaru nadbrzeżnego i gór Alleganów**. Góry poczynają się między rzeką Św. Wawrzyńca i oceanem Atlantyckim kilku łań-

cuchami, które biegną w kierunku południowo zachodnim i oddalają się od oceanu, pozostawiając miejsce **nizinie nadbrzeżnej**; nizina ta okrąża dalej południowy kraniec Alleganów, przedłużając się w niskim i bagnistym półwyspie **Floryda**. Atlantycki brzeg niziny tworzy dwa łuki, z których północny jest dostępniejszy, gdyż liczne rzeki (np. **Hudson**),

Rys. 48. Prerje.

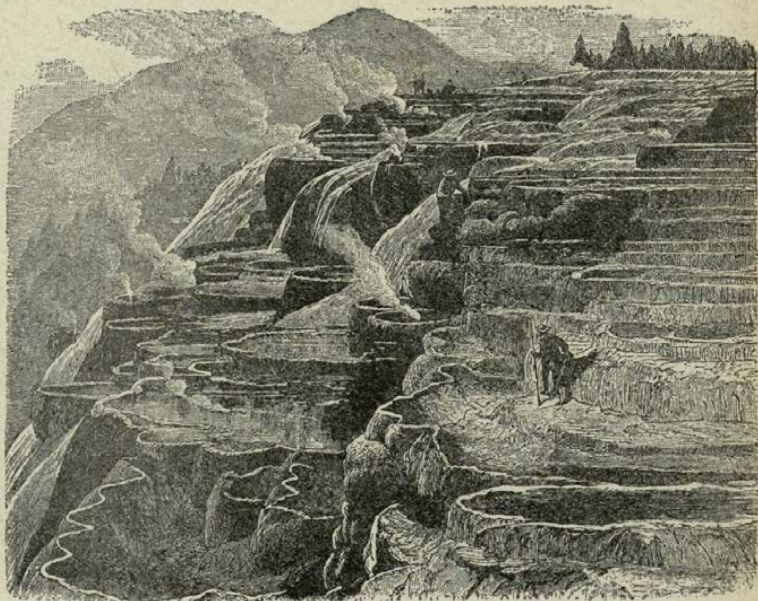
spływające z Alleganów, wpadają tu do zatok, głęboko wrzynających się w ląd.

82. Północna, przeważnie górzysta część kraju niezbyt jest żyzna, lecz za to posiada niewyczerpane kopalnie najlepszego węgla, żelaza i nafty.

Nizina południowa, ciepła i wilgotna, dzięki wiejącemu tu w lecie południowo-zachodniemu mussonowi, należy do

najżyźniejszych krain na ziemi; dostarcza ona w ogromnej ilości kukurydzy, tytoniu, bawełny i ryżu.

83. 2) Pas środkowy obejmuje **nizinę Missisipi**, leżącą między Alleganami i górami Skalistemi. Krainę tę przepływa rzeka **Missisipi**, biorąca początek na zachód jezior Kanadyjskich. Z prawej i z lewej strony wysyłają do niej swe wody góry Skaliste i Allegany.

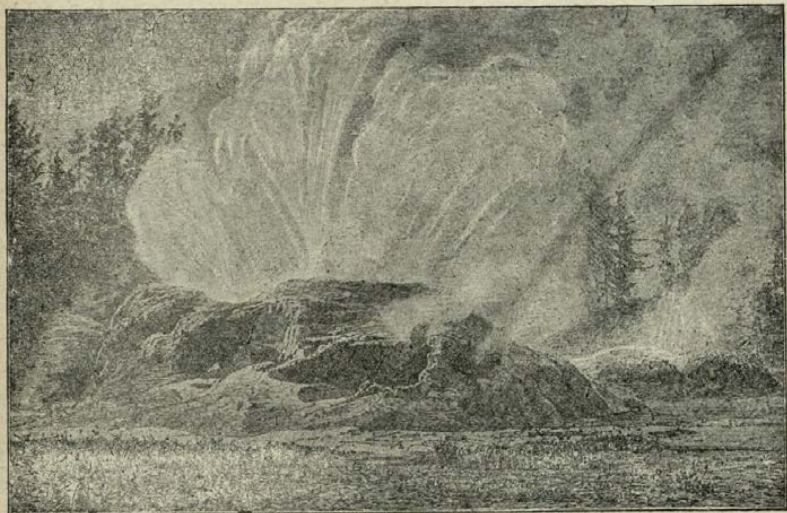

[Rys. 49.] Źródła gorące w Parku Narodowym i utworzone z ich osadów tarasy.

Z pierwszych wypływa **Missouri**, dłuższa od **Missisipi**, z drugich **Ohjo**, zraszająca krainę między jeziorami Kanadyjskimi i Alleganami. Przy ujściu do zatoki Meksykańskiej, **Missisipi** tworzy rozgałęzioną, daleko w morze wkraczającą **deltę**. **Missisipi**, licząc od źródeł **Missouri**, jest **rzeką najdłuższą** w świecie. Nizina nad **Mis-**

sisipi obfituje w różnorodne plody, a rzeka Missisipi ułatwia ich zbytność, tak iż znaczna ich część idzie nawet do Europy.

84. Obszar, leżący po lewej stronie rzeki Missisipi, pokryty był niegdyś obszernymi lasami dziewiczymi, obecnie przedstawia żyzne pola z uprawą pszenicy i kukurydzy w części północnej, a bawełny i trzciny cukrowej w części południowej.

Rys. 50. Gejzer wybuchający w Parku Narodowym.

Obszar, leżący po stronie prawej, suchszy od poprzedniego (N. 37), przedstawia falujące obszary trawiaste, zwane tu **prerjami**, albo **sawannami** (rys. 48), które jednak, dzięki pracy człowieka, zmieniają się coraz bardziej w nieprzejrzone niwy zbożowe.

Dawniej koczowali tu **Indianie**, polując na bizona,

które obecnie są już prawie zupełnie wytopione; miejsce ich zajęły niezliczone stada bydła.

85. 3) Pas zachodni, **Kordyljerski**, obfitujący w skarby mineralne (złoto i srebro), składa się z licznych wielkich łańcuchów górskich, ciągnących się z północy ku południowi i obejmujących rozległą wyżynę.

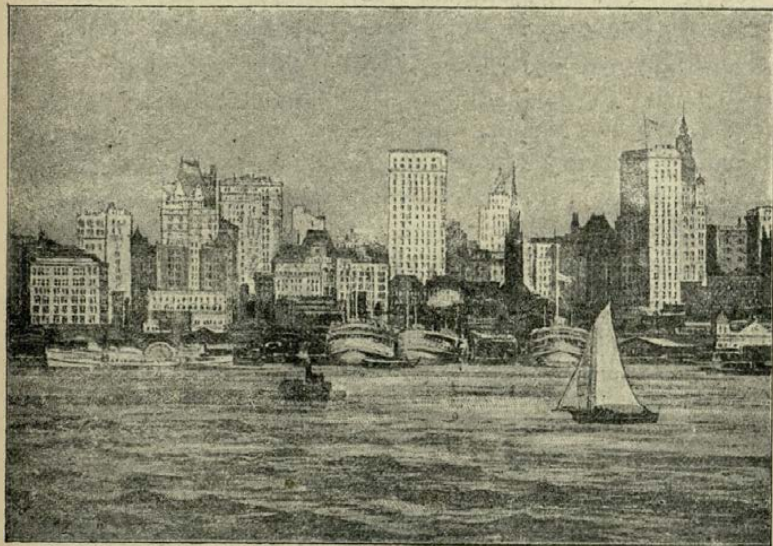

Rys. 51. Kanjon rzeki Kolorado.

86. Wschodni łańcuch ze szczytami przeszło 4000 m. wysokimi, wznoszący się bezpośrednio z prerji, stanowią **Góry Skaliste**. W północnej ich części, na źródłowskich Missouri znajduje się wspaniała kraina, pełna dziwnych krajobrazów, źródeł gorących (rys. 49 i 50), tryskających w górę (podobnie jak w Nowej Zelandji); jest to tak zwany **Park Narodowy (Nationalpark)**. Zachodni łańcuch w pobliżu oceanu Wielkiego stanowią góry **Sierra Nevada**.

Leżąca między temi łańcuchami **wyżyna Stanów Zjednoczonych** jest we środku krainą bezleśną (z wyjątkiem gór); przedstawia poczęści stepy, poczęści pustynie, z bezodpływowemi jeziorami słonemi.

Północną górzystą część wyżyny skrapia **rzeka Kolumbja**, tworząca wodospady i uchodząca do oceanu Wiel-

Rys. 52. Port New-York.

kiego; południową, pustynną — **rzeka Kolorado**, uchodząca do zatoki Kalifornijskiej; rzeka ta wraz z dopływami tworzy w grzbiecie wyżyny bardzo głębokie doliny o stromych, malowniczych zboczach, zwane **kanjonami** ¹⁾ rys. 51).

87. Pas nadbrzeżny między Sierra Nevadą i ocea-

¹⁾ Kanjon, nazwa hiszpańska, znaczy podziemny korytarz: wąwozy są tak głębokie i wąskie, iż z dna ich niewiele nieba można dojrzeć.

nem Wielkim, zwany **Kalifornją**, obfituje w złoto, posiada grunt żyzny i klimat łagodny.

88. Na całym wyżej opisanym obszarze rozciąga się państwo **Stany Zjednoczone**, które są największym, najpotężniejszym, najbardziej zaludnionym państwem w Ameryce; powstało ono z dawnych kolonji angielskich, które zdobyły sobie niepodległość przy końcu XVIII stulecia. Państwo to wówczas zajmowało tylko pas nadatlantycki do Alleganów, ale z biegiem czasu koloniści, wciąż zasilani napływem emigrantów z Europy, głównie z Anglii, rozszerzyli swą władzę ku zachodowi aż do oceanu Wielkiego, przyczym pierwotnych mieszkańców, Indjan, wytopiono lub wyparto w okolice niegościnnie.

Obecni mieszkańcy (przeszło 80 milionów na przestrzeni prawie tak wielkiej, jak Europa), **Yankesi**, pokryli kraj wielkimi miastami, oraz siecią kanałów i kolei żelaznych, które łączą oba oceany.

Zużytkowują oni na wielką skalę **skarby mineralne** (wielki rozwój przemysłu) i **żyźność gruntu** (Stany Zjednoczone dostarczają więcej niż połowę całej ilości bawełny produkowanej na ziemi, a pszenica żywi prawie cały zachód Europy).

Panującym językiem jest **angielski**, jakkolwiek są tu i inne narodowości europejskie, szczególnie **Niemcy**, oraz **Polacy**. Prócz tego na południu mieszka wielu **Murzynów**, którzy tu byli niegdyś sprowadzeni jako niewolnicy, a następnie, po krwawej wojnie, oswobodzeni.

Liczba **Indjan** jest nieznaczna.

Państwo jest rzeczpospolitą związkową, złożoną z wielu państw czyli stanów, odgraniczonych zwykle regularnie równoleżnikami i południkami. Pod względem produkcji Stany Zjednoczone dadzą się podzielić na następujące grupy:

89. a) **Stany Północne** (na wschód od gór Skalistych).

Wschodnia ich część, t. j. **Stany Północno-Wschodnie**, najstarsze (**Nowa Anglja**), zajmują się przeważnie **przemysłem**, który się opiera na pokładach węgla i żelaza w górach Allegańskich.

Tu leżą najważniejsze **miasta portowe** nad szerokimi ujściami rzek i zatokami: **Boston**, w stanie **Massachusetts** (**Meseczusets**, najstarsze wielkie miasto Stanów 600000 mk.); **New-York** (Niujork) (rys. 52) w Stanie tejże nazwy przy ujściu rzeki Hudson, która łączy się za pomocą kanałów z rzeką Św. Wawrzyńca i wielkimi jeziorami; jest to pierw-

Rys. 53. Zbiór bawełny w południowych Stanach Ameryki Półn.

szy port w świecie po Londynie, posiada razem z przyległemi miastami blisko 4 miliony mieszkańców. **Filadelfja** (blisko 1½ miliona mieszk.) w **Stanie Pensylwanji**. Miasto leży w pobliżu ujścia rzeki Delaware, która, podobnie, jak Hudson, przerzynając się przez Allegany, ułatwia połączenie Atlantyku z rzeką Ohjo i Wielkimi jeziorami. Filadelfja jest portem wywozowym dla węgla kamiennego, żelaza i nafty. Na południo-zachód od tego miasta, nad

rzeką **Potomak** leży **Waszyngton** (blisko 300000 mieszk.), stolica państwa i siedziba prezydenta Stanów Zjednoczonych, miejsce zbierania się kongresu.

90. Zachodnia część Stanów północnych jest siedliskiem rozwijającego się na wielką skalę **rolnictwa** (pszenica i kukurydza), oraz **hodowli bydła** i trzody; w związku z tym rozwinęło się młynarstwo, rzeźnictwo, konserwowanie mięsa.

Miasta: **Chicago (Szikago)** w stanie **Illinois (Illineis)** (blisko 2 miliony mieszk.), punkt środkowy handlu zbożem, nad jeziorem Michigan (Miczigan), łączący się kanałem z rzeką Missisipi i z rzeką Św. Wawrzyńca; ten ostatni kanał omija wodospad Niagary, tak, iż z Chicago można się łatwo dostać drogą wodną do Londynu; okolice posiadają najbogatsze kopalnie miedzi w Ameryce. **St. Louis** (przeszło 600,000 mieszk.) w stanie **Missouri**, przy spływie Missisipi i Missouri, środkowy punkt dorzecza Missisipi; ognisko przemysłu Stanów Zjednoczonych Środkowych.

91. b) **Stany Południowe**, prowadzące **gospodarstwo plantacyjne**, głównie uprawę bawełny (rys. 53) i trzciny cukrowej. Dawniej, kiedy właściciele plantacji uprawiali rolę przy pomocy Murzynów, których gwałtem porywano z ich ojczyzny i sprzedawano tu jako niewolników, kraj ten był najbogatszym w Stanach Zjednoczonych. Ale cudza krzywda nie poszła plantatorom na użytek: w obronie pokrzywdzonych stanęły Stany Północne i po krwawej wojnie zmusiły plantatorów do oswobodzenia Murzynów.

Na delcie Missisipi w stanie **Luizjana** leży **Nowy Orlean**, największy port wywozowy bawełny (przeszło 300000 mieszk.), posiada klimat [niezdrowy (żółta febra), ale położenie dogodne dla handlu.

Podobnie bagnisty i niezdrowy jest wydłużony półwysep **Floryda**, gdzie kwitnie uprawa pomarańcz.

92. c) Stany Kordyljerskie. Z powodu swych **bo-gactw mineralnych (Kalifornja, kraina złota)** kraj ten ściągnął licznych kolonistów. Obecnie jednak w pasie nadbrzeżnym ważniejszą jest uprawa pszenicy i owoców.

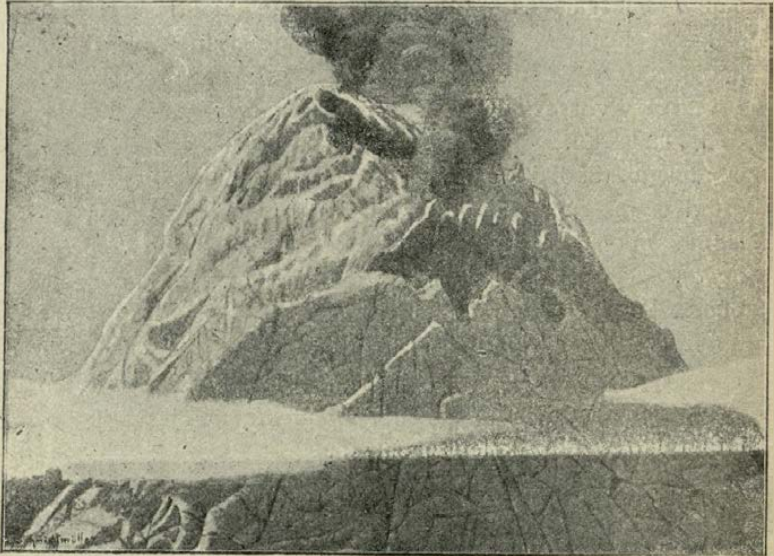
Na wybrzeżu Kalifornji, nad wspaniałą zatoką, leży **San Francisko**, największe miasto portowe wybrzeża zachodniego, (350000 mieszk.). W punkcie tym zbiegają się drogi morskie z Azji i Australji, by złączyć się z koleją żelazną, prowadzącą do New-Yorku (*kolej oceanu Spokojnego*). San Francisko jest niejako bramą wchodową dla **Chińczyków**, którzy przybywają tłumnie z Azji, jako wytrwali robotnicy (**kulisy**).

Wyżynowe wnętrze kraju, zdadne do uprawy tylko przy sztucznym nawodnieniu, zamieszkane jest skąpo, i to tylko wzdłuż kolei żelaznych.

Meksyk.

93. Wyżyna Stanów Zjednoczonych ciągnie się dalej na południe do nizkiego **przesmyku Tehuantepek**, zwyżając się między oceanem Wielkim i zatoką Meksykańską. Jest to **wyżyna Meksykańska**, otoczona górami skrajnymi, obfitująca na południu w **wulkany (Orizaba 5500 m.)** (rys. 54), spadająca tarasowato ku oceanowi Wielkiemu i ku wschodniej nizinie nadbrzeżnej.

Pasy nadbrzeżne i zewnętrzne stoki gór (szczególniej wschodni), zwrócone ku wiatrom morskim, otrzymujące deszcze elewacyjne, mają klimat wilgotny, niezdrowy i posiadają bujną roślinność zwrotnikową z liśćmi wiecznie zielonemi; prócz palm i bananów spotykamy tu drzewo kakaowe; na pniach drzewnych czepiają się liczne rośliny pasorzytne, wśród których godną uwagi jest wanilja.

Rys. 54. Wulkan Orizaba.

Wyżyna, około 2000 m. wysokości, zwilżana tylko deszczami zenitalnymi, posiada klimat chłodniejszy i suchy. Tutaj udają się rośliny europejskie obok wielu zwrotnikowych. Przeświecające lasy akacji występują tu naprzemian z przestrzeniami bezleśnymi, na których rosną przeważnie charakterystyczne rośliny kaktusowe (rys. 55) z grubymi liśćmi, wytrwale na suszę.

Podobny charakter ma sąsiedni **półwysep Kalifornja** (Stara).

94. Pierwotni mieszkańcy Meksyku z powodu warunków geograficznych (brak lasów i zwierzyny) nie mogli zajmować się myśliwstwem, zostali więc rolnikami. Z tego powodu powstało tu, podobnie jak w Peru, cywilizowane **państwo Asteków**.

Niewyczerpane **kopalnie srebra** zwabiły tu chciwych Hiszpanów, którzy na początku XVI wieku pod wodzą Korteza zawojowali i zniszczyli kraj.

Na początku zeszłego stulecia kolonja ta odzyskała

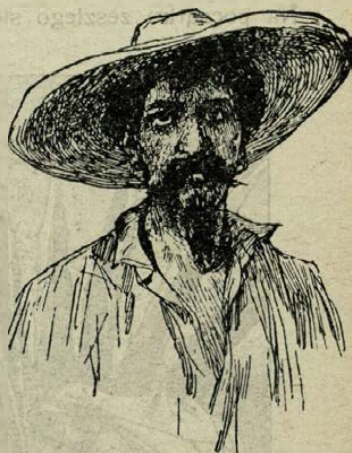
Rys. 55. Agawa, zbieranie soku na napój.

wolność i stała się państwem republikańskim, do którego należy także półwysep **Yukatan** i **Stara Kalifornja**.

Ludność składa się w połowie z potomków hiszpańskich, w połowie z Indjan (rys. 56 i 57).

Rys. 56. Indianin Meksykański.

Rys. 57. Meksykanin.

Miasto główne, **Meksyk** z widokiem na wulkany, jest również jednym z najpiękniejszych miast Ameryki (przeszło $\frac{1}{3}$ miliona mieszk.). Meksyk jest połączony koleją żelazną z najważniejszym portem zatoki Meksykańskiej **Vera Cruz**, posiadającym klimat niezdrowy.

AMERYKA ŚRODKOWA.

95. Składa się z dwóch części, lądowej na zachodzie i wyspowej na wschodzie.

(a) **Ląd stały.** Jest to wązki wyżynowy pas lądu, ciągnący się od przesmyku Tehuantepek do przesmyku Panama i tworzący jakby most między wyżyną Meksykańską i Ameryką Południową.

W pobliżu wybrzeża zachodniego ciągnie się niewy-

soki łańcuch **Kordyljerów Środkowo-Amerykańskich**; łańcuch ten spada stromo na zachód, a łagodnie na wschód, posiada liczne **wulkany** i ulega częstym **trzęsieniom ziemi**.

Po stronie Atlantyku występują dwa półwyspy: płaski, ubogi w wodę **Yukatan**, oraz górzysty i lesisty **Honduras**. Prawie w pośrodku tej wyżyny ciągnie się ukośne zagłębienie z jeziorem **Nikaragua**; tędy projektowano przeprowadzić kanał międzyoceaniczny.

Rys. 58. Plantacja i fabryka cukru na Kubie.

Ameryka środkowa otrzymuje na wschodzie obfite deszcze, które przynosi pasat wschodni, i dlatego rosną tu niedostępne lasy dziewicze; na zachodzie klimat jest suchszy; uprawiają tu kawę, kakao i wanilię.

96. I te kraje były koloniami hiszpańskimi, lecz na początku XIX stulecia stały się samodzielnymi republikami, jak **Guatemala**, **Honduras** i t. d.

Wybrzeża nad zatoką Honduras należą do Anglików, którzy stąd wywożą drzewo mahoniowe.

Przesmyk Panamski, przedstawiający największe zwięzenie lądu (drugi projekt kanału), znajduje się pod protektoratem Stanów Zjednoczonych Ameryki Północ-

[Rys. 59. Zbiór trzciny cukrowej na Jamajce.

nej, które zamierzyły przeprowadzić [tutaj kanał międzyoceaniczny.

97. (b) **Wyspy Zachodnio-Indyjskie**, tak nazwane przez Kolumba, który, przybywszy tu, sądził, że dopłynął do właściwych Indji Azjatyckich (Wschodnich).

Od półwyspu Yukatan poczyna się lekko wygięty łuk wyspowy, który przechodzi w kierunku wschodniego ku południowemu i sięga północnych wybrzeży Ameryki Południowej, okalając od północy i wschodu **morze Karibskie**.

Są to wyspy bardzo żyzne i gęsto zaludnione przez Murzynów, Mulatów (mieszkańców) i białych.

Kwitnie tu uprawa trzciny cukrowej (rys. 58) i tytoniu.

Wyspy te dadzą się podzielić na trzy grupy:

98. 1) **Wielkie Antylle** cztery wyspy, ciągnące się na północ morza Karibskiego.

Kuba i **Portoriko** zostały niedawno zdobyte na Hiszpanach przez Stany Zjednoczone Ameryki Północnej, poczym Kuba stała się wolną rzeczpospolitą.

Miasto **Hawanna** na Kubie jest jedynym wielkim miastem Indji Zachodnich (przeszło $\frac{1}{4}$ miliona mieszk.).

Wyspa **Jamajka** słynie rumem z trzciny cukrowej (rys. 59), należy do **Anglików**.

Na górzystej i bardzo żyznej, ale niezdrowej wyspie **Haiti (S Domingo)** znajdują się dwie niepodległe rzeczypospolite: **murzyńska** i **mulacka**.

2) **Małe Antylle** ciągną się na wschód morza Karibskiego i wzdłuż północnego wybrzeża Ameryki Południowej.

Są to wyspy po większej części **wulkaniczne**, cierpią od wybuchów; należą przeważnie do **Anglików** i **Franцузów**; kilka mniejszych wysepek należy do **Holendrów** i **Duńczyków**.

3) **Wyspy Bahamskie** ciągną się na północ Wielkich Antyllów, są niskie, należą do **Anglików**. Jedna z nich (lecz nie wiadomo napewno która) jest dawną wyspą **Guanahani**, pierwszą, na której stanął **Kolumb** w Ameryce.

AFRYKA.

RZUT OKA OGÓLNY.

Położenie.

99. Afryka rozciąga się na południe Europy, a na południo-zachód Azji. Najbardziej północny jej punkt, przylądek **Blanco**, sięga 37° szer. półn.; najbardziej południowy, przylądek **Iglasty (Agulhas)** — 35° szer. połud. Tym sposobem Afryka rozciąga się prawie jednakowo po obu stronach równika.

Kształt wybrzeży.

100. Afryka, trzecia co do wielkości część świata (trzy razy tak wielka, jak Europa), odznacza się, podobnie jak Australja i Ameryka Południowa, jednostajnością wybrzeży: nie posiada półwyspów, prócz półwyspu **Somali**, a wyspy, prócz **Madagaskaru**, są drobne.

Przez głębokie trójkątne wdarcie się **zatok Gwinejskiej** od zachodu i trójkątne wysunięcie lądu w **półwyspie Somali** na wschodzie, Afryka dzieli się na dwie części: **północną i południową**, z których pierwsza, czworokątna, ma największą rozciągłość w kierunku równoleżnikowym; druga, trójkątna, — w kierunku południkowym.

Kształt powierzchni i wody.

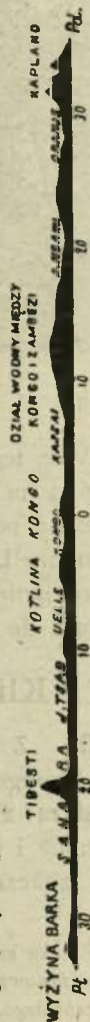
101. Pod względem kształtu powierzchni (rys. 60) Afryka przedstawia **wyżynę**, wyższą w południowej, a niższą w części północnej, z **podniesionymi skrajami**, które spadają **tarasowato** ku morzu lub ku niskiemu pasowi nadbrzeżnemu.

Na tych skrajach wznoszą się tu i owdzie wygasłe **wulkany**, stanowiące **najwyższe szczyty lądu**; niektóre z nich sięgają pod równikiem powyżej linii śnieżnej.

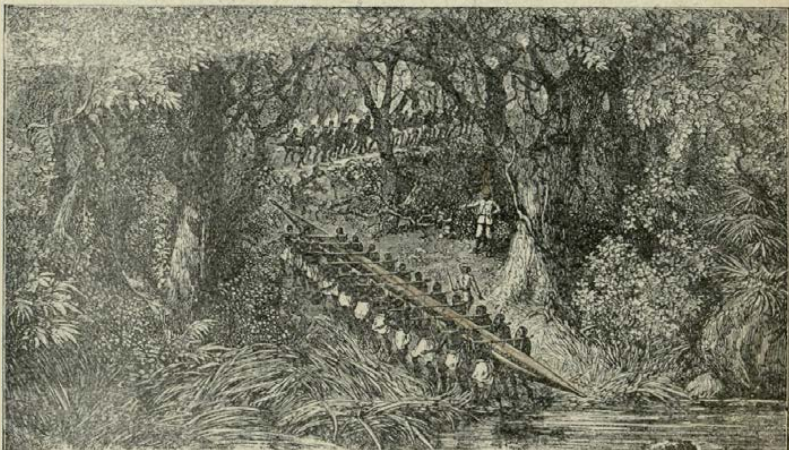
102. **Rzeki**, płynące z wnętrza, muszą się przedzierać ku morzu przez wyniosłe krańędzie, przyczym tworzą **wodospady**, które przerywają żeglugę (rys. 61) w pobliżu ujścia; dopiero, gdy się wstąpi na wyżynę, napotyka się znowu znaczne rzeki żeglowne.

Źródłowa kraina największych rzek Afryki leży we wschodniej części Afryki Równikowej, gdzie rozlały się też wielkie **joziora**. Najdłuższa z rzek afrykańskich, **Nil** płynie na północ do morza Śródziemnego, linją wężowatą; najszersza i najobjętsza w wodę rzeka **Kongo** płynie na zachód do Atlantyku, tworząc wielki łuk; trzecia z tych rzek **Zambezi**, płynąc dwoma lukami na wschód do oceanu Indyjskiego, tworzy na pierwszym łuku wspaniały wodospad **Wiktoria**.

Poza tą główną krainą źródłową leżą na północ i południe odeń dwa **obszary bezodpływowe** z rzekami, uchodzącymi do jezior wewnętrznych: na północy rzeka **Szari**, uchodzi do jeziora **Tsad**, na południu **Kubango**—do **Ngami**.

Rys. 60. Przekrój Afryki w kierunku południkowym.

Rys. 61. Tragarze niosący łodzie naokoło wodospadu.

Prócz tego na zachód północnego obszaru bezodpływowego i na wschód południowego płyną dwie rzeki łukowate: na północy **Niger** uchodzi do zatoki Gwinejskiej, na południu **Limpopo** ¹⁾—do oceanu Indyjskiego. W przeciwnym kierunku tej ostatniej płynie płytka rzeka **Oranje** ²⁾, uchodząca do Atlantyku.

Klimat, rośliny, zwierzęta.

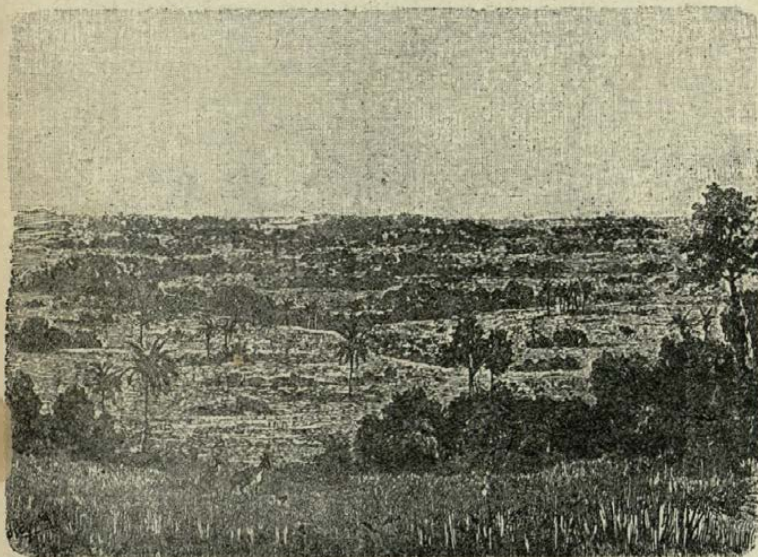
103. Z powodu położenia po obu stronach równika, od którego Afryka odbiega niezbyt daleko, jest ona **najgorętszą z części świata**. Tylko niewielkie skrawki na północy i południu wkraczają w pasy umiarkowane; zresztą znaczne wzniesienie kraju łagodzi tu i owdzie

¹⁾ rzeka krokodylów; ²⁾ niewłaściwie nazywana po polsku rzeką Pomarańczową: nazwa Oranje nie pochodzi od pomarańczę, lecz od domu Orańskiego, panującego w Holandji.

wysoką temperaturę. Na najwyższych szczytach gór leżą wieczne śniegi, jak wiadomo, nawet w pobliżu równika.

Ze względu na klimat i zależną odeń roślinność dzielimy Afrykę na pięć pasów:

Pas środkowy wilgotny i gorący ciągnie się wzdłuż równika (mniej więcej między 18° szer. półn. i 20° szer. połud.); posiada deszcze zenitalne, w bujnych wilgotnych

Rys. 62. Sawanny.

lasach żyje tu słoń, nad obfitymi w wodę rzekami — hipopotam; w okolicach zatoki Gwinejskiej, gdzie rośnie palma oliwna, spotykamy małpy: goryla i szympansa, podobnego do człowieka; lew, szakal, hijena i krokodyl sięgają stąd daleko poza pas środkowy.

W północnej i południowej części, gdzie rok dzieli się wybitnie na dwie pory: dżdżystą i suchą, pas ten

Rys. 63. Drzewo baobab w porze suchej.

przechodzi w stepy, z rozrzuconymi tu i owdzie drzewami (**sawanny** rys. 62); prócz bujnych traw rosną tu do kaktusów podobne euforbje i aloesy. Podczas pory suchej niektóre drzewa tracą liście, np. baobab (rys. 63). Ze zwierząt żyją tu: zwinna antylopa, pręgowata zebra, długoszyja żyrafa i największy z ptaków — struś.

Po obu stronach tego pasa środkowego ciągną się **dwa pasy suche i gorące**, pasy skwarnych pustyń, pozbawionych prawie zupełnie roślinności: na północy obszerna pustynia **Sahara**, na południu nieznaczna **Kalahari**. W oazach Sahary rośnie palma daktylowa, umożliwiając tu wraz z wielbłądem życie człowieka.

Na krańcach Afryki, północnym i południowym, ciągną się **dwa pasy z klimatem umiarkowanym i deszczami zimowymi**; tu roślinność jest już bujniejsza: obok palm rosną cytryny, pomarańcze i t. p.

Człowiek.

104. Ludność Afryki podają na 150 milionów. W paśmie środkowym mieszkają **Murzyni** (rys. 64), na skrajach zaś **ludy z jasną barwą skóry**, mianowicie na północy rasa biała: **Hamici i Semici**, na południu nie liczna mała rasa żółta (południowo-afrykańska): **Hotentoci i Buszmanie**.

105. Z powodu niedostępności Afryki (brak roz-

Rys. 64. Murzyn z Sudanu.

Rys. 65. Pochód handlarzy kością słoniową.

członkowań, wysokie krawędzie, wodospady, wielkie pu-
stynie), oraz braku takich bogactw mineralnych, jak w A-
meryce, Afryka, wyjąwszy pasy nadbrzeżne, przez długi
czas opierała się rozpowszechnieniu europejskiej kultu-
ry i w środkowej swej części była nieznaną. Miejsce
bogactw mineralnych zastępowali tu niewolnicy, którymi
prowadzono handel, co wywołało jeszcze większe zdi-

Rys. 66. Tragarze, przechodzący przez step.

czenie. Drugim produktem Afryki jest kość słoniowa
(rys. 65), której ilość zmniejsza się z powodu tępienia
słoni.

Z powodu braku zwierząt jucznych w wielu okoli-
cach Afryki Zwrotnikowej handel odbywa się przy po-
mocy tragarzy (rys. 66).

Dopiero w naszych czasach, dzięki usiłowaniom licz-

nych podróżników, oraz wyprawom zbrojnym, udało się Europejczykom poznać wnętrze Afryki i wziąć je poczęści w swoje posiadanie.

POSZCZEGÓLNE KRAINY.

AFRYKA POŁUDNIOWA.

106. Wewnątrz nieckowatego zagłębienia Afryki Południowej rozciąga się uboga w deszcze, poczęści stepowa, poczęści pustynna wyżyna **Kalahari**; sięga ona północnym swym krańcem do jeziora **Ngami**.

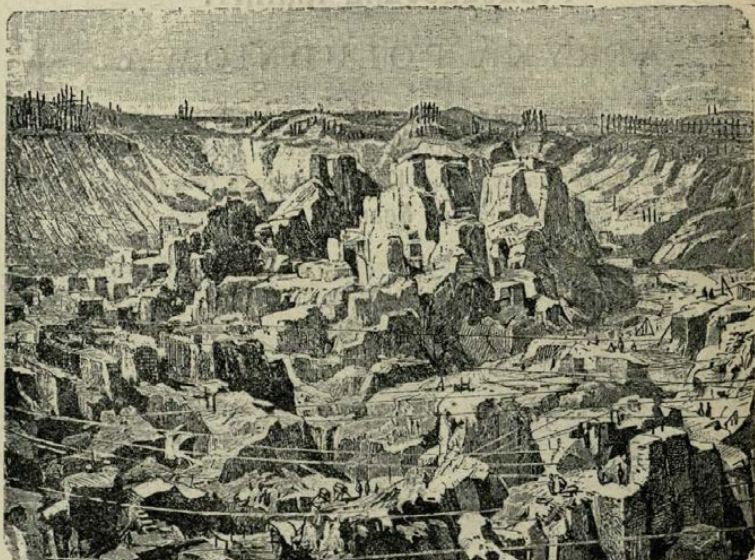

Rys. 67. Kraal (wieś) Hotentotów.

Góry, ograniczające tę wyżynę od zachodu, są również ubogie w deszcze, gdyż wiatry, wiejące od Atlantyku, skraplają wilgoć nad zimnym prądem, płynącym z poł-

dnia, wzdłuż zachodniego wybrzeża; góry zaś wznoszące się od wschodu, równoległe do południowo-wschodnich wybrzeży Afryki, są wilgotne (deszcze elewacyjne) i żyzne.

Z tych gór wypływa największa rzeka Afryki południowej, **Oranje**, która łączy się prawie w połowie swego biegu z dopływem **Vaal**, płynie ku zachodowi i wpada do oceanu Atlantyckiego. Ta część Afryki przypomina południowo-wschodnią Australję.

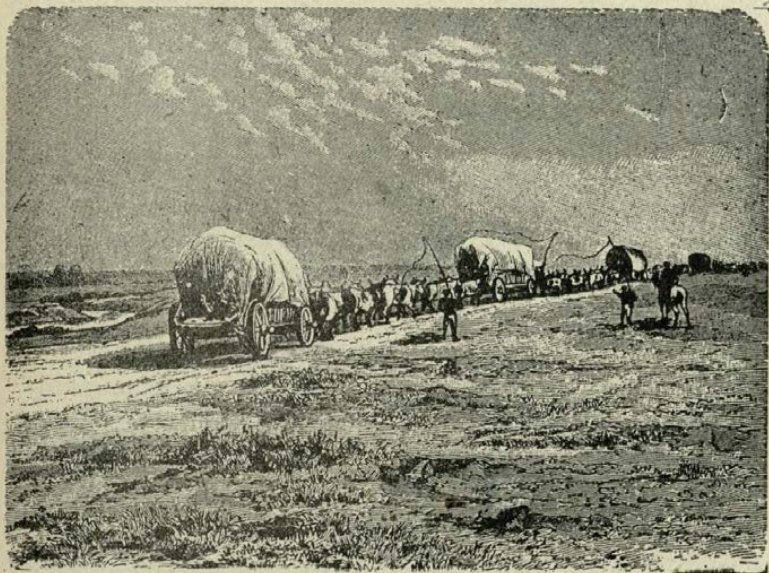

Rys. 68. Kopalnie djamentów w Kimberlej.

107. Klimat zdrowy sprzyja tutaj osiedleniu się Europejczyków. Kraj ten był pierwotnie zamieszkały przez Buszmanów i Hotentotów (rys. 67), potem przybyli tu holenderscy chłopci, **Boerowie**, i zajęli wybrzeże południowe; lecz późniejsi przybysze, **Anglicy**, wyparli ich stąd; Boerowie ustępowali coraz bardziej ku północy we wnętrze wy-

żyny, gdzie musieli walczyć z Buszmanami i Murzynami (Kaframi).

108. Kraj, zabrany przez Anglików Boerom, zowie się **Kaplandja** (t. j. Ziemia Przylądkowa); jest to kraj żyzny, uprawiają tu pszenicę i hodują owce. Po drugiej stronie rzeki Oranje, koło **Kimberleja**, znajdują się kopalnie

Rys. 69. Komunikacja w Transwaalu.

djamentów (rys. 68). Głównym miastem jest **Kapsztad** u stóp góry **Stołowej** (tak nazwanej z powodu płaskiego szczytu).

Dawniej, przed przekopaniem kanału Sueskiego, Kapsztad był ważną stacją morską z Europy do Indji Wschodnich i Australji.

Drugą kolonją angielską jest **Natal**, kraina również

Rys. 70. Kraal (wieś) Kafirów.

bardzo żyzna, wydająca , , **zwrotnikowe** (trzcina cukro-

Rys. 71. Kolonja niemiecka, Swakopmund w połudn. Afryce.
wa), z powodu ciepłego prądu morskiego, który ją oblewa.

109. Boerowie, wyparci z południa, zajęli kraj nad Oranje i Vaalem aż do rzeki Limpopo i utworzyli dwie republiki: **Oranje** i **Transvaal** (rys. 69), albo **Południowo-Afrykańską**; zajęli się tu hodowlą bydła i wydobywaniem złota. W ostatnich czasach i te niepodległe kraje Boerów, po bohaterskiej obronie, uległy przemocy angielskiej.

Obok białych, przebywają tu we wschodniej części kraju liczni Murzyni, z których **Kafrowie** (rys. 70) odznaczają się silną budową ciała, męstwem i zdolnościami umysłowymi. W pustyni Kalahari błądzą łowce **Buszmania** i **Hotentoci**.

Na zachodzie, na pustynnym wybrzeżu, znajdują się **posiadłości Niemców** (rys. 71), których ucisk wywołuje bunt krajowców.

AFRYKA ZWROTNIKOWA.

Składa się z dwóch części: Wschodnio-Afrykańskiej wyżyny jeziornej i kotliny Kongo z wybrzeżem Atlantyckim.

1. Wschodnio-Afrykańska wyżyna jeziorna.

110. Wschodnia część Afryki zwrotnikowej rozciąga się od rzeki Zambezi na południu do górskiej krainy Abisynji na północy. W zagłębieniach tej wyżyny zgrupowały się liczne wielkie jeziora (co przypomina jeziorną krainę Kanadyjską). Tu leżą mianowicie podrównikowe jeziora Nilowe: **Wiktorja**, **Albert** i **Albert Edward**; jeziora rzeki Kongo: **Tanganika** i **Bangweolo**; wreszcie jezioro **Niassa** (równie podłużne, południkowe, jak Tanganika), spływające do rzeki Zambezi.

Stepowy grzbiet wyżyny między temi jeziorami sięga przeszło 1000 m., a na nim, po wschodniej stronie jeziora Wiktorji, wznoszą się śniegiem pokryte **wulkany**, stanowiące najwyższe góry Afryki: **Kilimandżaro** (6000 m.) (rys. 72) i nieco niższa **Kenja**.

Wązkie wybrzeże oceanu Indyjskiego jest wilgotne i niezdrowe dzięki obfitym deszczom elewacyjnym.

Rys. 72. Góry Kilimandżaro.

III. Mieszkańcy **Murzyni** ulegli wpływowi **Arabów**, szczególnie na wybrzeżu.

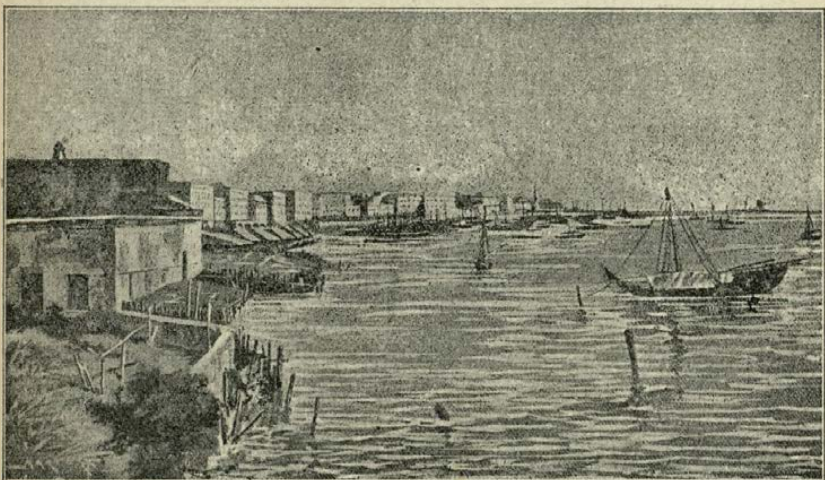
Prócz tego założyli tu kolonie **Europejczycy** i rozszerzają swe panowanie w miejsce arabskiego.

Na południu spotykamy **kolonję portugalską Mozambik**, z miastem tejże nazwy, leżącym w punkcie największego zwężenia cieśniny Mozambickiej.

Dalej na północ ciągnie się od wybrzeża aż do Wiel-

kich jezior najpierw **kolonja niemiecka**, a następnie **angielska**.

Pod opieką Anglii znajduje się również arabski **sułtanat wyspy Zanzibaru** (rys. 73), z miastem tegoż nazwiska, zbudowanym na wysepce nadbrzeżnej, z powodu błotnistości wybrzeża. Dzięki położeniu swemu na wgięciu wybrzeża, t. j. w punkcie jego zbliżenia do krainy jezior, Zanzibar ma ważne znaczenie handlowe i jest najwięk-

Rys. 73. Zanzibar.

szym miastem Afryki Wyższej (niegdyś łupieżcy Arabowie prowadzili tu handel niewolnikami).

112. Północną część wschodnio-afrykańskiej wyżyny zamieszkują już nie Murzyni, lecz ludy rasy białej, mianowicie hamicczy **Somalowie**, mahometanie, koczujący na wschodnim trójkątnym półwyspie Afryki, i semicczy **Abisyńczycy**, którzy, dzięki niedostępności górskiej krainy **Abisynji**, zachowali chrześcijaństwo w walce z otaczającymi ją zewsząd ludami mahometańskimi.

Abisynja jest wyżyną trójkątnego kształtu, spadającą stromo, szczególnie ku wschodowi.

Wyżyna ta, wyższa od poprzedniej, jest pokrajana potokami na oddzielne niedostępne góry o płaskich szczytach i stromych ścianach; niektóre szczyty, dochodzące prawie wysokości Mont-Blancu, pokryte są wiecznym śniegiem.

Z krainy tej wypływa ku zachodowi jedna ze źródłowych rzek Nilu — **Nil Niebieski**, przepływający górskie jezioro **Tana (Tsana)**.

113. Sąsiedni, **pas nadbrzeżny**, (nad morzem Czerwonym i zatoką Aden) jest ważny dla Europejczyków, z powodu położenia swego nad cieśniną Bab el Mandeb, prowadzącą od kanału Sueskiego do Indji; dlatego to założyli tutaj kolonje **Francuzi** i **Anglicy**, a głównie **Włosi**, których kolonja **Erytrea** posiada port **Masaua**. Włosi dążyli do opanowania całej Abisynji, ale ponieśli w walce z mężnemi krajowcami dotkliwą klęskę.

2. Kotlina Kongo (i Zambezi) z wybrzeżem Atlantyckim.

114. Na zachód od wyżyny Wschodnio-Afrykańskiej, w północnej części nieckowatego zagłębienia Afryki wewnętrznej, rozciąga się kotlina Kongo i dolina Zambezi, których dział wodny jest we wschodniej części wysoki, górski, w zachodniej niski, błotnisty.

Zachodnia krawędź kotliny Kongo, dźwigająca na północy wulkaniczne góry **Kameruńskie** (4000 m.), spada stromemi i trudnemi do przejścia tarasami na zachód ku błotnistemu i niezdrowemu **wybrzeżu Niższej Gwinei**.

115. **Kotlina Kongo** przedstawia zagłębienie w kształcie podłużnego półmiska, wydłużonego w kierunku południkowym. Liczne rzeki, płynące w głębokich dolinach,

splywają z jego skrajów i zbierają się w łukowatej **rzeczce Kongo**, która przecina równik w dwóch punktach, i toruje sobie drogę ku Atlantykwowi przez zachodnią tarasową krawędź kotliny; tu tworzy liczne wodospady (rys. 61, str. 74), utrudniające żeglugę i dostanie się z oceanu do wnętrza kraju.

Wyniosłości między dolinami rzecznymi są pokryte wysoką trawą, która usycha w porze bezdeszczowej; dolinom zaś rzecznym towarzyszą gęste lasy, które tworzą wśród stepów szersze lub węższe wstęgi ciemnozielone. We wschodniej części kotliny nieprzebyte lasy ciągną się szatą nieprzerwaną.

116. Pod względem politycznym kotlinę tę zajmuje **państwo Kongo**, należące do Belgji; państwo to wzdłuż rzeki Kongo sięga wązkim pasem do Atlantyku.

Na wybrzeżu Atlantyku, na południe ujścia Kongo, znajduje się **portugalska kolonja Angola**, a na północ — **francuska kolonja Kongo** oraz **niemiecka Kamerun**.

Kolonje te sięgają daleko we wnętrze, po za rzekę **Szari** i do jeziora **Tsad**.

Sudan z wybrzeżem Atlantyckim.

117. Na północ od kotliny Kongo aż do Sahary, i od Atlantyku do Abisynji rozciąga się Sudan. Jest to kraina przejściowa od dziewiczych lasów zwrotnikowych do pustynnych obszarów Sahary.

Zachodnia, wyższa część Sudanu, leżąca na dorzezczu Nigru i jej dopływu, Benue, nosi nazwę **Sudanu Wysokiego**; środkowa i wschodnia—niższa, leżąca na dorzezczu zamkniętego jeziora Tsad i średniego Nilu (Białego, a w części i Niebieskiego) nosi nazwę **Sudanu Nizkiego**.

118. Sudan Wysoki tworzy wyżynę, spadającą stromemi zboczami ku nizinie nadbrzeżnej. Wyżyna po-

siada w południowej części, szczególnie w dorzeczu Benue, bujną roślinność zwrotnikową, w północnej zaś jest stepowa.

Z pierwotnymi mieszkańcami, Murzynami, zmieszali się tu przybyli z północy, zdobywcy lud mahometański **Fulbe** albo **Fellata**.

Na północnym wygięciu Nigru, na granicy Sahary, leży handlowe miasto **Timbaktu**. Jest to najbliższy punkt dla karawan, przybywających tu z północy przez Saharę. Prócz wyrobów europejskich, ważnym przedmiotem handlu jest sprowadzona z Sahary sól, której brak w Sudanie.

Pas nadbrzeżny, przypierający do wysokiego Sudanu, jest wilgotny, niezdrowy, ale urodzajny, szczególnie na delcie Nigru, posuwającej się coraz bardziej w morze; w części północno-zachodniej pas ten nosi nazwę **Senegambji** (od rzek nadbrzeżnych, Senegalu i Gambji), w południowej zaś części, nad za-

Rys. 74. Akacja drobnolistna.

toką Gwinejską, nazwę **Gwinei Wyższej**.

Europejczycy prowadzili z tym krajem oddawna handel złotem, następnie kością słoniową i niewolnikami, których porywali i wywozili do pobliskiej Ameryki. Obecnie krainy te dostarczają oleju z palmy oliwnej (głównie do wyrobu świec i mydła) i tak zwanego orzecha ziemnego ¹⁾. Senegambja handluje prócz tego gumą arabską; jest to żywica, której dostarcza akacja drobnolistna (rys. 74).

¹⁾ Roślina pokrewna soczewicy; owoc jej dostarcza wybornej oliwy, którą wywożą do południowej Francji.

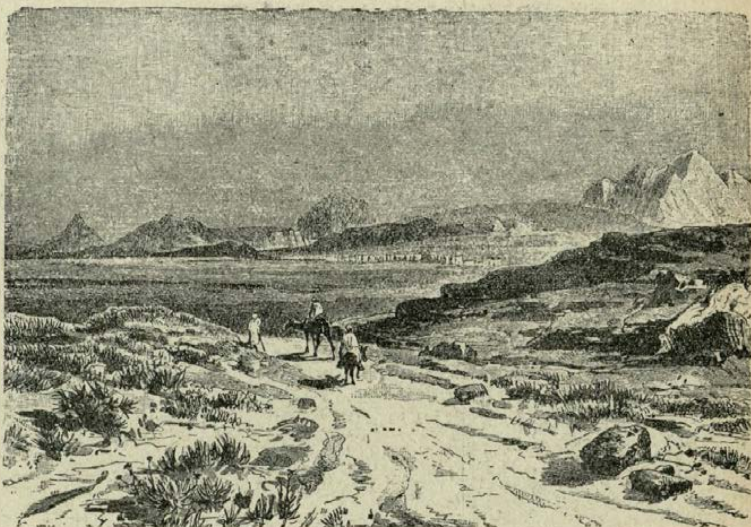

Rys. 75. Jezioro Tsad.

Pas nadbrzeżny jest oddawna skolonizowany przez różne ludy europejskie: Senegambja jest zajęta przez Francuzów, którzy niedawno rozszerzyli swoje panowanie aż do jeziora Tsad. Główne miasto **St. Louis** leży przy ujściu Senegalu, zbliżającego się źródłami do Nigru.

Anglicy posiadają kilka kolonji na wybrzeżu Gwinejskim, skąd rozszerzyli swe panowanie w górę Nigru i wzdłuż Benue na południe kolonji francuskiej aż do Tsadu.

119. Zachodnia część Sudanu Nizkiego tworzy zagłębiony obszar bezodpływowego jeziora Tsad. Jezioro to (rys. 75) leży na granicy pustyni, brzegi jego są niskie, więc obszar znacznie się zmienia, stosownie do pory roku, dżdżystej lub suchej. Jest to kraina poczęści rolnicza, poczęści stepowa; do niedawna obszar ten skła-

Rys. 76. Atlas Tunetański.

dał się z licznych drobnych państw murzyńskich, obecnie częściami przechodzi pod panowanie Europejczyków.

Wschodnia część Sudanu Nizkiego, kraina błotnista, przetrzięta Nilem Białym, należała dawniej do państwa egipskiego i stąd nosi zwykle nazwę **Sudanu Egipskiego**; następnie zajęli go fanatyczni mahometanie, tworząc tu tak zwane **państwo Mahdistów**; obecnie jednak państwo to zostało na nowo zawojowane przez Egipcjan z pomocą Anglików.

Kraina ta dostarcza kości słoniowej i piór strusich.

AFRYKA PÓLNOČNA.

120. Afryka północna składa się z trzech krain: Wyżyny Berberji (z górami Atlas), Sahary, oraz Wyżyny Nubji i Egiptu z doliną Nilu.

Wyżyna Berberji.

{Rys. 77. Beduini.

121. Wyżyna Berberji jest północno-zachodnią [częścią Afryki północnej], ciągnie się od oceanu Atlantyckiego, wzdłuż morza Śródziemnego, do zatoki Małej Syrty.

Wyżynę tę otaczają zewsząd góry skrajne, noszące nazwę **Atlasu**; góry te we wschodniej części wyżyny zbliżają się do siebie i rozgałęziają, tworząc krainę górzystą **Tunis** (rys. 76).

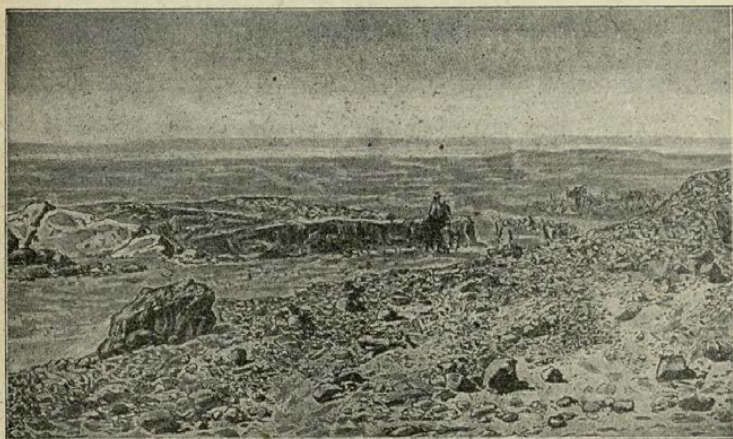
Zewnętrzna strona **Atlasu**, zwrócona ku morzom, posiada dość wilgoci, jest żyzna: dostarcza zbóż i warzyw; strona zaś zwrócona ku Saharze, oraz wewnątrz wyżyny

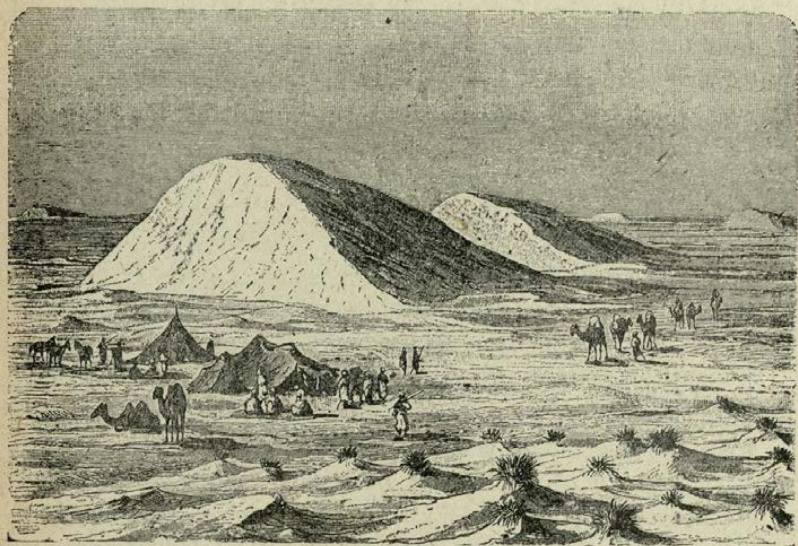
Rys. 78. Osada Biskra.

mają klimat suchy, noszą charakter stepowy i dostarczają trawy, zwanej *halfa*, uprawianej tu na wielką skalę. Tutajskie jeziora słone, tak zwane **szotty**, w suchej porze roku wysychają i pokrywają grunt skorupą solną; jedne z nich leżą na wyżynie, drugie zaś na depresji, ciągnącej się u południowych stóp wschodniej części wyżyny.

122. Mieszkańcy hamicy noszą nazwę **Berberów**

Rys. 79. Sahara skalista.

Rys. 80. Sahara piaszczysta (djuny).

(w środkowej części kraju zowią się **Kabylami**). Prócz tego mieszkają tu semiccy **Arabowie (Beduini)** (rys. 77).

Pod względem politycznym kraina ta składa się z trzech części:

Zachodnią, posiadającą we wnętrzu najwyższe łańcuchy górskie, oraz pustynie, a na wybrzeżu Atlantyku — rozległe żyzne niziny, zajmuje **Marokko**, niepodległe **państwo mahometańskie**, którego sultan przebywa naprzemian w miastach **Marokko i Fezie**.

Środkowa część, **Algierja**, składa się na północy z małych żyznych równin i z krain górzystych, obfitujących w zboże i wino; we środku ze stepowej wyżyny, na południu — z licznych **oaz** (rys. 78), leżących na przejściu do Sahary i dostarczających daktyli. Jest to **kolonja francuska** z nadbrzeżnym miastem **Algier**.

Wschodnią, trzecią część tej wyżyny stanowi wyżej wspomniana górzysta i żyzna kraina **Tunis**, na wybrzeżu zatoki Małej Syrty, naprzeciwko Sycylii. Jest to **państwo mahometańskie**, pod opieką Francji, z miastem tegoż nazwiska (blisko 150000 mieszk.), niedaleko ruin starożytnej **Kartaginy**, słynnej niegdyś kolonji fenickiej.

S a h a r a .

123. Jest to największa na ziemi *pustynia*, przenosząca obszarem połowę Europy, przedstawia wyżynę niewielkiej wysokości, wśród której tu i owdzie sterczą góry skaliste. Grunt składa się części z skał, części z ostrokanciastych kamyków, części z piasku, z którego wiatr usypuje długie wały czyli **djuny** (rys. 79, 80).

Tylko w zagłębieniach występuje na jaw woda, sącząca się pod piaskiem; wywołuje ona bujną roślinność, tworzy **oazy** z palmą daktylową (rys. 81) i ludnością osiadłą.

W części północnej, będącej pod zarządem Francuzów, liczbę oaz zwiększono sztucznie przez kopanie głębokich studni.

Rys. 81. Zbiór daktyli w oazie.

Mieszkańcami pustyni są **Hamici**, począłsi zmieszani z Murzynami, zwani na zachodzie **Tuaregami** a na wscho-

dzie **Tibusami**. Są to ludy bardzo zahartowane, poprzestające na małym; zajmują się poczęści rozbojem, poczęści handlem, przewożąc towary przez pustynię przy pomocy jednogarbnych wielbłądów, które jedynie są w stanie wytrzymać posuchę («Okręty pustyni»).

124. Na północnej krawędzi Sahary, w pobliżu zatoki obu Syrt, leżą żyzniejsze nieco krainy, **Tripolis i Fezzan**, należące do **Turcji**.

Główne miasto **Tripolis** stanowi punkt wyjścia głównej drogi karawanowej, prowadzącej przez Fezzan i inne oazy, rozłożone szeregiem, wpoprzek Sahary, do jeziora Tsad.

Do krain pustynnych zaliczyć należy (również turecką) **Barkę**, na wschód zatoki Wielkiej Syrty. Jestto kraina wapienna, na wybrzeżu morskim żyzna, dostarczająca owoców południowych.

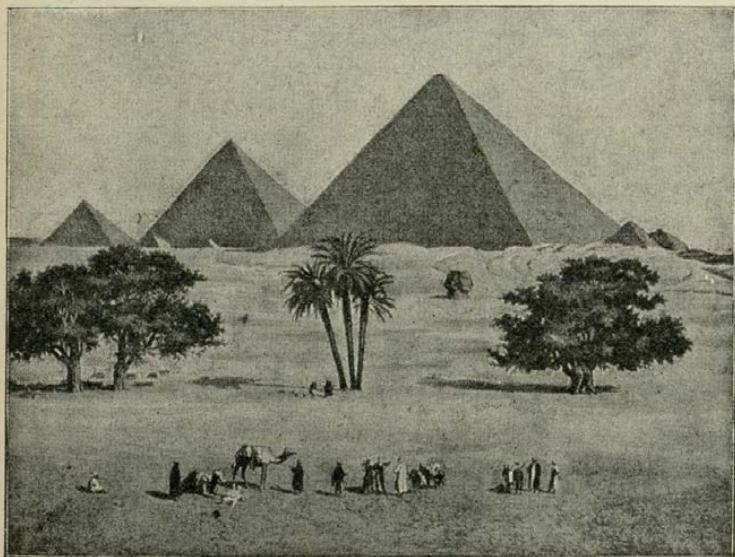
Wyżyna Nubji i Egiptu z doliną Nilu.

125. Jest to, z wyjątkiem doliny Nilu, właściwie dalszy pustynny ciąg Sahary, oddzielony od niej tylko w części szeregiem oaz.

Nil, przepływający tę krainę, jest najdłuższą rzeką w Afryce, a drugą w świecie (po Missouri-Missisipi); wypływa z jeziora Wiktorja, a zasila się odpływami z jeziora Albert i Albert Edward. Z początku nosi miano **Bachr-el-Abiadu**, czyli **Nilu Białego**, a po połączeniu się z **Bachr-el-Azrekiem**, czyli **Nilem Niebieskim**, wypływającym, jak wiadomo, z Abisynji, otrzymuje miano **Nilu**, i wstępując ze wschodniego Sudanu na pustynną wyżynę Nubji, przepływa ją w wąskiej skalistej dolinie aż do zwrotnika Raka. W pobliżu miasta **Assuan** dolina rzeki się rozszerza i staje się żyzną; jest to **dolina Egiptu**, któ-

ra żyzność swoją zawdzięcza corocznym wylewom rzeki (z powodu deszczów zwrotnikowych, padających w górnej części rzeki), osadzającym muł.

Od obfitości wylewu zależy pomyślność kraju: w roku pomyślnym «Nil zbliża się do pustyni», w niepomyślnym «pustynia zbliża się do Nilu».

Rys. 82. Piramidy.

Egipt w ciągu roku trzy razy zmienia krajobraz: w jesieni jest jeziorem, w zimie niwą zbożową, na wiosnę wypaloną od słońca pustynią.

Błotnisty obszar ujściowy Nilu, kształtu trójkąta, zwany **Delta**, powstał z mułu, osadzonego przez rzekę.

126. W dolinie Nilu, dzięki jej żyzności, powstało najstarsze cywilizowane państwo na ziemi, **państwo Fa-**

raonów. Obecni mieszkańcy są poczęści potomkami starożytnych hamickich Egipcjan, poczęści są pochodzenia arabskiego.

Najważniejszym produktem Egiptu, obok zbóż i trzciny cukrowej, jest bawełna; obecne znaczenie tego kraju polega jednak nietylę na jego żyzności, ile na położeniu przy **kanale Sueskim**, t. j. na przejściu od morza Śródziemnego do oceanu Indyjskiego.

Pod względem **politycznym** Egipt jest zależny od **Turcji**; panujący wicekról, zwany **Kedywem**, płaci Turcji daninę. Większy jednak wpływ na rząd egipski wywierają **Anglicy**, którym chodzi o zabezpieczenie sobie drogi przez Suez do swych kolonji w Indjach.

Na początku Delty, na prawym brzegu Nilu, leży główne miasto Egiptu **Kair** największe miasto Afryki. (przeszło 600000 mieszk.), w pobliżu olbrzymich **piramid** (rys. 82), najstarożytniejszych pomników na świecie.

Głównym portem jest **Aleksandrja** (przeszło 350000 mieszk.) w pobliżu ujścia Nilu (nie przy samym ujściu, gdyż muł, przynoszony przez rzekę, zamula port).

Na północnym końcu kanału Sueskiego leży miasto **Port Said**, na południowym **Suez**; znaczenie swe miasta te zawdzięczają temu kanałowi.

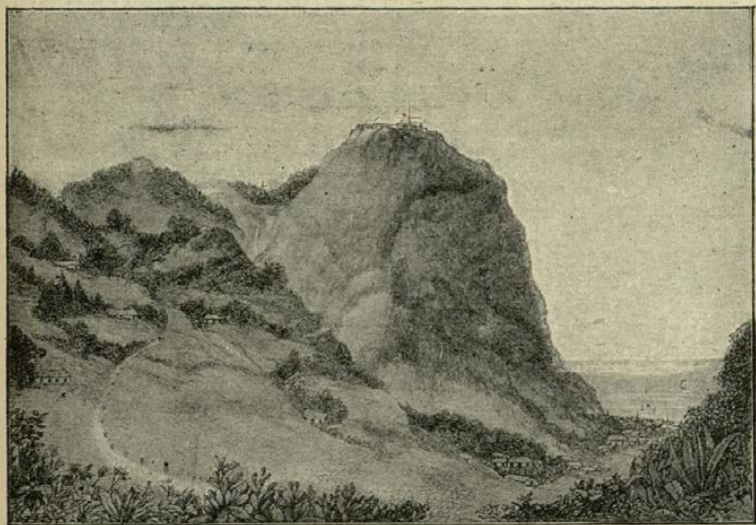
WYSPY AFRYKAŃSKIE.

127. Wyspy Afrykańskie leżą poczęści na oceanie Atlantyckim, poczęści na Indyjskim; większa część jest drobna, pochodzenia wulkanicznego.

Na oceanie Atlantyckim leżą wyspy: **Azory**, na których uprawiają pomarańcze, i **Madeira (Madera)**, słynna ze zdrowego klimatu (miejsce lecznicze dla chorych na płuca); wyspy te należą do **Portugalczyków**.

Wyspy Kanaryjskie, ojczyzna kanarków; jedna z nich jest **Ferro**, w pobliżu której przechodzi pierwszy południk; należą do **Hiszpanów**.

Wyspy Gwinejskie, w zatoce tegoż nazwiska, na przedłużeniu nadbrzeżnych wulkanicznych gór Kamerun. Należą części do **Portugalczyków**, części do **Hiszpanów**.

Rys. 83. Wyspa Św. Heleny.

Wyspa Św. Heleny (rys. 83) leży w wielkiej odległości od lądu, brzegi ma skaliste, niedostępne; dlatego też była obrana przez **Anglików** (do których należy) na więzienie dla Napoleona I.

128. Na oceanie Indyjskim, oprócz drobnych wysp, jak **Maskareny** (uprawa trzciny cukrowej), należących części do **Anglików**, części do **Francuzów**, leży jedna wyjątkowo wielka wyspa lądowa, **Madagaskar**, czwarta co do wielkości wyspa na ziemi. Wzdłuż Madagaskaru ciąg-

nie się łańcuch gór, dzielący wyspę na dwie części, wschodnią i zachodnią, znacznie różniące się między sobą pod względem przyrody i ludności: część wschodnia, zwrócona ku oceanowi, skąd wieją wiatry, jest wilgotna i posiada bujną roślinność leśną; część zachodnia, zwrócona ku lądowi, jest sucha, stepowa; pierwsza ma ludność malajską (Nr. 54), druga murzyńską. Wyspę tę zawojowali **Francuzi**.

A Z J A.

RZUT OKA OGOLNY.

Położenie i kształt wybrzeży.

129. Azja ciągnie się od 78° szer. półn. (przyładek **Czeluskin**) prawie do równika (przyładek **Buru**); wyspami zaś sięga po za równik. Najbardziej zachodni punkt Azji leży pod 44° długości wschodniej F. nad **morzem Egiejskim**, najbardziej wschodni — pod 210° dług. wschod. F. w **cieśninie Beringa**.

130. Azja leży w pośrodku wszystkich pozostałych części świata i jest największa z nich (blizko 5 razy większa od Europy).

Najściślej złączona z Europą, zrasta się z nią całkowicie wzdłuż **gór Uralskich** i **Kaukaskich**. Między południową częścią **Uralu** a północnym wybrzeżem **morza Kaspjskiego** nizina Zachodnio-Azjatycka zlewa się ze Wschodnio-Europejską; tędy ludy azjatyckie znajdowały dogodną drogę do Europy; jest to tak zwana «Brama Narodów». Na zachód Kaukazu, odnogi morza Śródziemnego: **morze Czarne**, **Marmara** i **Egiejskie**, oddzielają wprawdzie Azję od Europy, ale w cieśninach: **Bosforze** i **Dardanelach** obie części świata tak znacznie się zbliżają, że i tędy wędrówki ludów z jednej części świata do drugiej nie napotykały wielkich przeszkód.

Z Afryką łączy się Azja przesmykiem Sueskim,

obecnie zresztą przekopanym (**Kanał Sueski**); dalej na południe **morze Czerwone**, dzielące obie części świata, jest tylko wązką fosą, która przytym zwięza się bardzo w cieśninie **Bab-el-Mandeb**, tak, iż obie części świata tutaj po raz drugi prawie się stykają.

Z Australją wiąże się Azja szeregiem wysp **archipelagu Wschodnio-Indyjskiego**, które stanowią szczątki dawnego lądowego połączenia — «niby pale zniszczonego mostu».

Do Ameryki zbliża się Azja swym rogiem północno-wschodnim, w cieśninie **Beringa**, na odległość kilkunastu mil (jak z Warszawy do Radomia).

131. Azja jest silnie rozczłonkowana; z trzech stron (wyjąwszy zachodnią) posiada liczne półwyspy (trzy wielkie na południu) i znaczną ilość wielkich wysp, ciągnących się łukowato w pobliżu lądu (szczególniej na wschodzie i południo-wschodzie); wyspy te oddzielają od oceanu liczne morza nadbrzeżne czyli skrajne.

Mimo to jednak pozostaje jeszcze **czworokątny obszar pnia lądowego**, większy niż w jakiegokolwiek innej części świata.

Kształt powierzchni.

132. Przez całą długość Azji, z zachodu na wschód, ciągnie się pas wyniosłości, rozszerzający się i rozgałęziający ku wschodowi; na północ tego wyniosłego pasa ciągnie się ku Oceanowi Północnemu wielka nizina, na południe zaś — szereg odosobnionych wyżyn i nizin.

Główny pas wyniosłości, ścieśniony w dwóch miejscach, tworzy trzy oddzielne wyżyny:

133. Najbardziej wschodnia i największa z tych wyżyn jest **wyżyna Wschodnio-Azjatycka** albo **Centralno-Azjatycka**, ograniczona z południa najwyższymi w świecie górami, **Himalajami**.

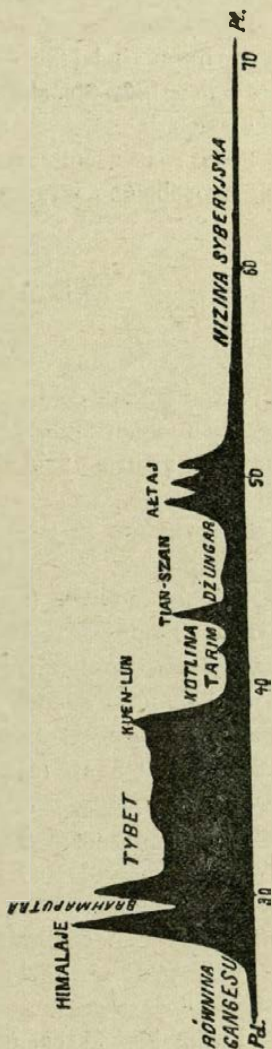
Zachodnim swoim krańcem, łańcuchem gór **Hindukusz** (albo **Hindukuh**), wyżyna ta zrasta się z mniejszą **wyżyną Iranu**.

Ta ostatnia łączy się za pomocą gór **Armenji** z najmniejszą częścią, zachodnią — **wyżyną Azji mniejszej**.

134. Rozgałęzienia Wyżyny Centralno-Azjatyckiej rozchodzą się wachlarzowato: na południo-wschód ciągną się **góry Indo-Chińskie**, na wschód — **Chińskie** (pozostawiając miejsce w pobliżu brzegu oceanu Wielkiego na **nizinę Chińską**); na północo-wschód — **góry Syberyjskie**.

Najdalsze z tych rozgałęzień zostały poczęści zalane morzem i utworzyły wyżej wspomniane łukowate łańcuchy wysp, obfitujących w wulkany.

135. Główna **nizina Azjatycka**, rozciągająca się na północ od pasa wyżyn, składa się z dwóch części, zlewających się z sobą; a mianowicie: z **niziny Syberyjskiej**, odpływowej, której rzeki płyną do Oceanu Północnego, i **niziny Turańskiej**, bezodpływowej, której rzeki kończą się w zamkniętych jeziorach: Aralskim i Kaspijskim.

Rys. 84. Przekrój Azji.

136. Na południe pasa wyżyn ciągnie się szereg **odosobnionych nizin**, a mianowicie:

Mezopotamska, leżąca u południo-zachodnich stóp wyżyny Iranu, **Indyjska** między wyżyną Iranu i wyżyną Centralną i **Indo-Chińska** między rozgałęzieniami gór Indo-Chińskich.

Poza pierwszemi dwiema nizinami leżą dwie mniej więcej **odosobnione wyżyny: Arabji i Dekanu.**

Klimat i wody.

137. Azja ciągnie się przez wszystkie trzy pasy klimatyczne półkuli północnej, (największa jednak jej część leży w pasie umiarkowanym). Z powodu tego Azja przedstawia **wielką różnorodność klimatyczną**. Gdy w południowej części promienie słońca padają prostopadle, w północnej tymczasem słońce w lecie nie wznosi się wyżej niż u nas w końcu lutego, a w zimie kryje się całkowicie na wiele dni pod poziom (noce trzymiesięczne).

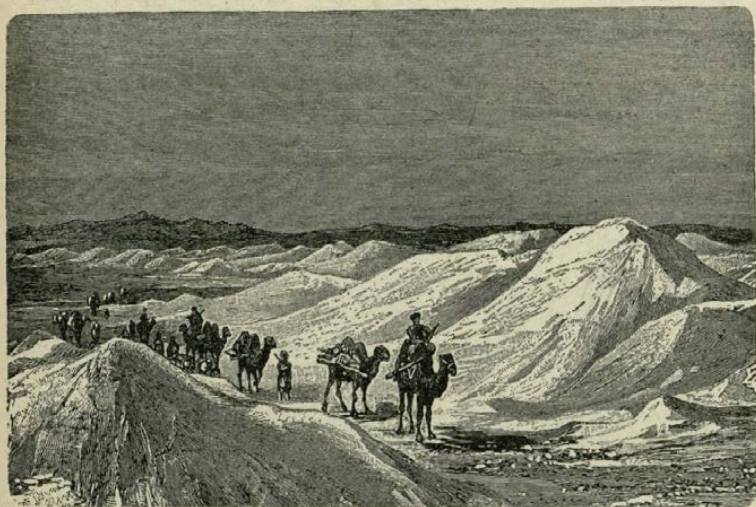
138. Ponieważ wewnątrz wyżyny Wschodnio-Azjatyckiej jest zewsząd otoczone wysokimi górami, odznacza się więc klimatem suchym, gdyż góry odbierają wilgoć wiatrom, wiejącym od morza (deszcze elewacyjne). Prócz tego, z powodu znacznego wzniesienia i oddalenia od morza, lata są tu upalne, zimy mroźne; dni gorące, noce zimne.

Obszary, leżące zewnątrz wyżyny, mają klimat morski (wyjąwszy północne) i **opady bardzo obfite**, szczególnie na południo-wschodzie, dzięki mussonom południowo-zachodnim i południowo-wschodnim. Azja rozpada się więc pod względem klimatu i całej przyrody na dwie bardzo różne części: na **suche, jałowe, bezludne wnętrze** — i **wilgotne, żyzne, gęsto zaludnione** (wyjąwszy pół-

nocne) **obszary zewnętrzne**. Stosuje się to szczególnie do części południowo-wschodniej (**kraina mussonów**).

139. W związku z klimatem (opadami) i kształtem powierzchni — jest **rozkład rzek**.

Pustynne wnętrze posiada tylko nieliczne rzeki, które przytym nie dosięgają morza, lecz giną w słonych jeziorach i bagnach.

Rys. 85. Pustynia Gobi.

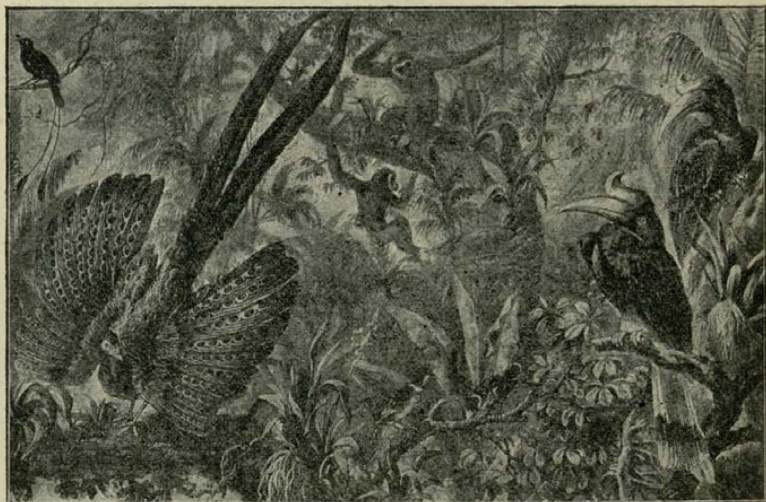
Azja zewnętrzna, wilgotniejsza, posiada liczne i wielkie rzeki, biorące początek w górach, otaczających wyżynę. Rzeki te rozchodzą się na wszystkie strony i dosięgają oceanów.

Tylko rzeki, płynące ku zachodowi, giną, jak wiadomo, w wewnętrznym **jeziorze Aral**, które jednak dawniej, podobnie jak Kaspjskie, łączyło się z Oceanem Północnym wzdłuż wschodnich stoków Uralu, a z morzem Czarnym wzdłuż północnych stoków Kaukazu.

140. Te same różnice między suchym bezodpływowym wnętrzem i wilgotnymi, żyznymi skrajami powtarzają się także, choć na mniejszą skalę, w wyżynach zachodnio-azjatyckich.

Rośliny i zwierzęta.

141. Wobec wielkich różnic klimatycznych, świat roślinny i zwierzęcy Azji odznacza się wielką różnorodnością i przeciwieństwami: największe ubóstwo roślinności (rys. 85) i świata zwierzęcego w pasie pustyni styka

Rys. 86. Krajobraz Azji południowo-wschodniej (Archipelag Malajski).

się tam bezpośrednio z największym bogactwem w wilgotnym skraju południowo-wschodnim (rys. 86), z jego nieprzebytymi lasami dziewiczymi, gdzie kipi życie zwierzęce (wielkie gruboskórne, drapieżne, małpy i t. d.).

Człowiek.

142. Ludność Azji, pod względem pochodzenia, odznacza się wielką różnorodnością: należy do trzech ras.

Jeżeli przeprowadzimy linię od gór Kaukaskich, wzdłuż północnej krawędzi wyżyny Iranu i Himalajów, a dalej od wschodniego ich krańca do zatoki Bengalskiej, to na północ i wschód tej linii [spotkamy rasę **Mongolską**, a na przyległych południowo-wschodnich wysepach — pokrewną jej rasę **Malajską**; na południe zaś tej

Rys. 87. Życie pasterskie (Obóz Kirgizów w stepach Turańskich).

linji — rasę **Kaukaską**. Ta ostatnia dzieli się tu na dwie gałęzie: **Indo-europejską** (**Indusi i Irańczycy**) i **Semicką** (**Arabowie i Żydzi**).

143. W Azji powstały trzy religje monoteistyczne,

t. j. wyznające jednego Boga: w Palestynie, w pobliżu wschodniego wybrzeża morza Śródziemnego, **żydowska i chrześcijańska**; w Arabji zaś **mahometańska (islam)**; ta ostatnia rozszerzyła się na całą wyżynę zachodnio-azjatycką, a nawet nieco po za jej granice.

Rys. 88. Czukcze, łowiący ryby w przerębli (Syberja).

Z innych religii, wielu wyznawców posiada **braminizm**, tak nazwany od głównego boga **Brahmy** (w Indostanie), a szczególnie **budyzm**, tak nazwany od jego założyciela **Buddy** (w Azji wschodniej i środkowej).

144. Co do sposobu życia, to w stepach i pustyniach obszarów bezodpływowych spotykamy **hordy pasterskie** (rys. 87), a w północnej, odpływowej części Azji ludy **łowieckie i rybackie** (rys. 88).

We wschodniej i południowej części Azji zewnętrznej (kraina mussonów) żyją **ludy rolnicze**. Tutaj nad wielkimi rzekami, na żyznych nizinach (Mezopotamskiej, Indyjskiej, Chińskiej) powstały, podobnie jak nad Nilem, **najstarszytniejsze państwa cywilizowane**.

145. Rozkład gęstości zaludnienia jest w związku ze stosunkami klimatycznymi, a głównie z rozkładem wilgoci: suche wnętrza i zimna północ, z ludnością koczującą, są bardzo rzadko zaludnione; żyzny zaś pas wschodni i południowy, z ludnością rolniczą, należą do najgęściej zaludnionych krain na ziemi.

146. Europejczycy zaczęli kolonizować Azję na początku wieków nowych, a obecnie należy do nich więcej niż połowa tej części świata.

Głównymi potęgami kolonizacyjnymi są tu: **Rosja**, która zajęła północ i posuwa się coraz bardziej ku południowi, oraz **Anglja**, która zajęła najbogatszy w Azji kraj, **Indostan**, i rozszerza się ku wschodowi na Indochiny i ku zachodowi na Iran.

Prócz tego znaczne posiadłości mają tu **Holendrzy** na wyspach Archipelagu Indyjskiego.

147. Państwa samodzielne, oprócz wyspowej Japonji, utrzymały się głównie w środkowym pasie wyżyn, jakoto: **Chiny**, państwa Iranu (głównie **Persja**) i **Turcja**, której część leży w Europie.

POSZCZEGÓLNE KRAINY.

WYŻYNA AZJI ZACHODNIEJ Z ARABJĄ.

A r a b j a.

148. Arabja w ściślejszym znaczeniu, t. j. półwysep **Arabski**, czworokątnego kształtu (największy na ziemi), podobny do odwróconego półwyspu Labradorskiego, wyrasta na linii przeprowadzonej od przesmyku Sueskiego do północnego punktu zatoki Perskiej (mniej więcej 30° szer. półn.), ciągnie się ku południowi, rozszerza coraz

bardziej i zamyka oblewające go zatoki: **Arabską (morze Czerwone)** i **Perską**. Na północy **pustynia Syryjska** oddziela Arabję od sąsiednich krain kulturalnych; przystęp od morza do wnętrza jest również utrudniony. Z tego powodu, jak również z powodu barbarzyństwa mieszkańców, Arabja jest jeszcze mało znana.

149. Pod względem kształtu powierzchni, półwysep Arabski przedstawia wyżynę, wznoszącą się stromo od wybrzeża morza Czerwonego i pochylającą się ku wschodowi.

Pod względem przyrody, Arabja przypomina sąsiednią Saharę: przedstawia pustynię, wśród której znajdują się oazy z palmą daktylową i wielbłądem jednogarbnym; prócz tego hodują tu konie rasy szlachetnej. Tylko wązkie zachodnie, a poczęści i wschodnie, pasy nadbrzeżne są wilgotniejsze i żyzniejsze.

Arabja nie posiada wcale rzek trwałych, tylko czasowe potoki deszczowe (tak zwane wadi); dlatego też od najdawniejszych czasów jest tu w użyciu sztuczne nawodnianie.

150. Mieszkańcy, **Arabowie**, odosobnieni w swej pustynnej ojczyźnie, zachowali dotychczas wiernie obyczaje swych przodków. Na początku wieków średnich, pobudzeni fanatyzmem religijnym, wylegli nagle ze swej ubogiej ojczyzny, podbijając liczne ludy i zakładając państwa od Hiszpanji aż do wysp archipelagu Indyjskiego. W nowo założonych państwach, na ziemiach żyzniejszych, osiągnęli oni wysoki stopień oświaty, uprawiali nauki i sztuki; ale w samej pustynnej Arabji pozostali dotychczas w stanie pierwotnego barbarzyństwa. Jako **Beduini**, t. j. «synowie pustyni», prowadzą życie koczujące, zajmują się pasterstwem, a poczęści grabieżą. Na żyzniejszych wybrzeżach i w oazach prowadzą życie osiadłe.

151. W części północnej wybrzeża zachodniego, pozo-

stającej pod władzą **Turków**, w krainie **Hedżas**, leżą w oazach dwa święte miasta Mahometan: **Mekka**, miejsce urodzenia Mahometa, dokąd corocznie schodzi się mnóstwo pielgrzymów, i **Medyna** z grobem Mahometa.

W części południowej wybrzeża zachodniego, już w pasie gorącym, leży kraina **Jemen** albo «**Arabja Szczę-**

Rys. 89. Port Aden.

śliwa», słynąca z wybornej kawy, której portem wywozowym było dawniej miasto **Mokka**, obecnie zaś jest **Hodeida**; oba one leżą w południowej części wybrzeża.

Wyspa **Perim**, leżąca w rogu południowo-zachodnim Arabji, w cieśninie **Bab-el-Mandeb**, i poblizki port **Aden** (zbudowany w kraterze wulkanu, rys. 89), broniące cieśniny i wogóle drogi z morza Śródziemnego do Indji,—są posiadłościami **Anglików**.

152. Również żyzną jest kraina **Oman**, w części po-

łudniowej wschodniego wybrzeża, znajdująca się pod panowaniem władcy arabskiego, zwanego **Imanem**.

Główne miasto portowe, **Maskat**, leży już na zwrotniku Raka.

W pobliżu północnej, pustynnej części wschodniego wybrzeża leżą w zatoce Perskiej bogate w perły wyspy **Bahrein**, będące pod władzą **Anglików**.

153. W oazach pustynnego wnętrza Arabji mieszkają **Wahabici**, tworzący surową sektę mahometanizmu.

W rogu północno-zachodnim półwyspu Arabskiego leży trójkątny półwysep **Sinai**, w którego południowej stronie wznosi się góra tegoż nazwiska, znana w Bibliji; w północnej zaś stronie rozciąga się pustynia, przez którą prowadzi droga karawanowa z Egiptu do Arabji.

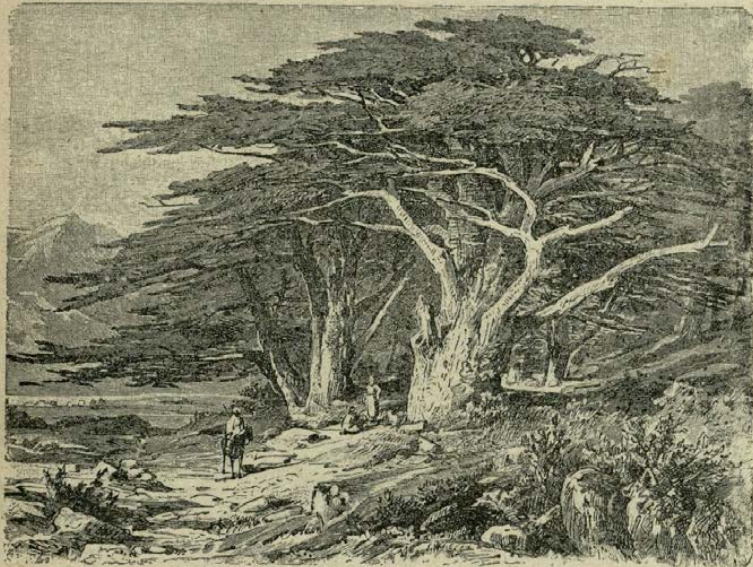
154. Uwzględniając przekop Sueski, możemy granice półwyspu Arabskiego posunąć dalej na północ, a wtedy obejmie on jeszcze dwie krainy: **Syrję** i **Mezopotamję**, zamieszkane również przez **Arabów** i należące do **Turcji**.

S y r j a.

155. Syrja przedstawia podłużną pustynną wyżynę, spadającą stromo ku nieco wilgotniejszemu zachodniemu pasowi nadbrzeżnemu, a łagodnie ku pustynnemu wschodowi.

Wzdłuż tej wyżyny, w pobliżu morza Śródziemnego, ciągnie się w kierunku południkowym fosa (zapadnięcie) dzieląca wyżynę na zachodnią i wschodnią. W południowej części rozpadliny płynie **Jordan**, dążący na południe do morza Martwego, w północnej części—**Orontes**, płynący na północ do morza Śródziemnego.

Syrja składa się z dwóch krain:

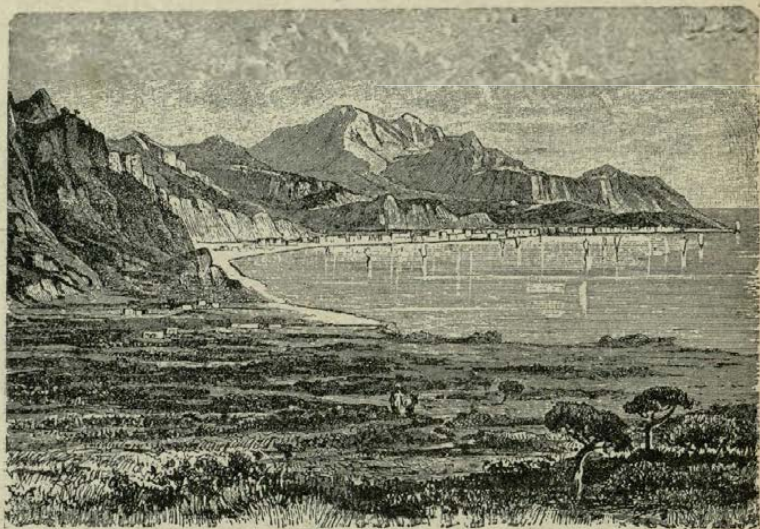

Rys. 90. Cedry na Libanie.

Syrji właściwej na północy i
Palestyny na południu.

156. Syrja właściwa wznosi się najwyżej na południu, gdzie wyżyna tworzy dwa równoległe do siebie i do brzegu morza łańcuchy górskie, które powstały z powodu wyżej wspomnianej uskokowej rozpadliny; zachodni łańcuch nosi miano **Libanu**, wschodni—**Antilibanu**; pierwszy słynął niegdyś z lasów cedrowych (rys. 90), z których pozostały już tylko resztki; drugi kończy się na południu szczytem **Hermon**, na 2900 m. wysokim.

Na północy wyżyna rozpląszcza się i obniża, tu rzeka Orontes, płynąca dotąd ku północy, toruje sobie drogę ku zachodowi, do morza Śródziemnego.

Rys. 42. Zatoka Iskenderun.

Przez to obniżenie idzie główna droga z morza Śródziemnego (zatoki Iskenderun, rys. 91) do Eufratu. Na tej drodze, nad Orontem, leżało niegdyś słynne miasto handlowe **Antyochja**. Obecnie, prawie w połowie tej drogi, leży **Aleppo (Haleb)**. Na wschodzie Antilibanu, w bujnej oazie leży **Damaszek**, jedno z najstarszych miast na ziemi (przeszło 150,000 mieszk.).

157. Wązki nadbrzeżny pas nizinny, między morzem i górami Liban, zajmuje **Fenicja**, zamieszкана niegdyś przez **Fenicjan**, najbardziej żeglarski i handlowy naród w starożytności, którego zachęciła do żeglugi wyspa **Cypr** (obecnie angielska), leżąca w pobliżu wybrzeża i obfitująca w miedź.

Z dawnych słynnych portów Fenicji (jak **Tyr**, **Sydon** i inne) zachował znaczenie tylko **Bejrut**, jako port Damaszku.

P a l e s t y n a.

158. Na południe Syrii właściwej góry Liban i Antiliban rozplaszczają się w wyżynę, wzdłuż której ciągnie się południowa część wyżej wspomnianej rozpadliny,

Rys. 92. Wybrzeża morza Martwego.

zwana **Ghor**; na dnie tej szczeliny płynie **Jordan**, stanowiący odpływ dwóch jezior słodkich, a uchodzący do trzeciego, zamkniętego, słonego. Zawartość soli w tym jeziorze jest tak znaczna, że żadne zwierzę żyć w nim nie może; stąd nazwa **morza Martwego** (rys. 92).

Poziom morza Martwego leży na blisko 400 metrów poniżej poziomu oceanu; stanowi ono najgłębszą depresję na ziemi.

Szczelina Ghor przedłuża się i na południe morza Martwego aż do zatoki morza Czerwonego, ale wznosi się już wyżej od powierzchni oceanu. Gdyby jednak klimat Palestyny był wilgotniejszy, to utworzyłoby się tu wielkie podłużne jezioro, odlewające swe wody do morza Czerwonego; ale skąpe wody Jordanu nie wystarczają na zapelnienie tej szczeliny.

Rys. 93. Jerozolima z górą Oliwną.

159. Jakkolwiek Palestyna jest ojczyzną religii żydowskiej i chrześcijańskiej, zamieszkała jest jednak przezważnie przez mahometan, **Arabów**.

W południowej części (**Judea**), na zachód od Jordanu, na nieurodzajnej wyżynie, w obronnym położeniu między dwoma głębokimi wąwozami, leży **Jerozolima** albo **Jeruzalem**, miasto święte dla wszystkich tych trzech religii,

cel pielgrzymek dla chrześcijan. W pobliżu **góra Oliwna**, znana z historii świętej (rys. 93).

Niedaleko Jerozolimy znajduje się **Betleem**, miejsce urodzenia Chrystusa.

Na przyległym wybrzeżu leży **Jaffa**, port Jerozolimy, połączony z nią obecnie koleją żelazną.

M e z o p o t a m j a.

160. Mezopotamja, t. j. międzyrzecze, przedstawia podłużną nizinę, utworzoną z mułu rzecznoego, zagłębioną między wyżyną Syryjską i zachodnią krawędzią wyżyny Iranu; na północy Mezopotamja jest zamknięta wyżyną Armenji, a na południe otwarta ku zatoce Perskiej.

Wzdłuż tej niziny, przypominającej Egipt, płyną w kierunku połud.-wschod. bliźniacze rzeki **Eufkrat** i **Tygrys**, biorące początek na wyżynie Armenji i łączące się przy ujściu do zatoki Perskiej, w jedną rzekę **Szatol-Arab**.

Ponieważ górna część Eufkratu zbliża się do morza Śródziemnego, w miejscu obniżenia się wyżyny Syryjskiej, więc Mezopotamja stanowi jedyną dogodną drogę od morza Śródziemnego do Zatoki Perskiej (i oceanu Indyjskiego).

161. Regularne wylewy Eufkratu i Tygru użyźniały niegdyś Mezopotamję, podobnie jak wylewy Nilu użyźniają Egipt, więc i tutaj od najdawniejszych czasów rozwinęło się rolnictwo (ojczyzna pszenicy i jęczmienia), i tutaj powstały w starożytności cywilizowane państwa: **Babilońskie** i **Asyryjskie**, których miasta główne: **Babilon** nad Eufkratem, i **Niniwa** nad Tygrem, leżą dziś w ruinach. W pobliżu Niniwy nad Tygrem leży obecnie miasto **Mosul** z fabrykami muślinu; znacznie poniżej leży nad Tygrem **Bagdad** (150,000 m.).

W wiekach średnich Bagdad był stolicą potężnego państwa Arabskiego i siedliskiem wysokiej kultury, obecnie jest gł. miastem Mezopotamji, *provincji tureckiej*.

Z upadkiem kultury i zaniedbaniem kanałów, regulujących wylewy, znikła dawna żyzność i kraj zmienił się w stepy i pustynie; nad rzekami tylko, szczególnie na delcie Szatel Arabu, rozciągają się żyzne ale niezdrowe bagniska.

Azja Mniejsza czyli Anatolija.

162. Kraj ten stanowi czworokątny półwysep, leżący między morzem Czarnym i Śródziemnym; pod względem kształtu powierzchni jest to **wyżyna**, ograniczona z północy i południa **górami skrajnymi**, które ją obejmują jakby kleszczami, wyrastającymi z wyżyny Armenji i ciągnącymi się ze wschodu na zachód. Mianowicie na północy ciągną się **góry Pontyjskie**, na południu — **Taurus**; spadają one ku morzom stromo, tworząc brzeg jednostajny, zwarty. Na wyżynie, w południowo-wschodniej jej części, sterczy odosobniony wygasły wulkan **Erdżys**.

Na zachodzie niema gór skrajnych; wyżyna przechodzi tu zwolna w obficie nawodnioną, żyzną **nizinę nadbrzeżną** morza Egejskiego, z licznymi zatokami i wyspami nadbrzeżnymi (np. **Rodos**). Najważniejszą rzeką tej niziny jest **Meander**, który, tworząc w swym biegu

Rys. 94. Koza ^{angorska}.

liczne drobne zakręty, uchodzi do morza Egejskiego.

Wschodnia część wyżyny Azji Mniejszej jest przeważnie krajem bezodpływowym, stepowym, z zamkniętymi jeziorami słonemi; kwitnie tu hodowla owiec i kóz

angorskich (rys. 94); płynie tu jedna tylko znaczna rzeka **Kizil Irmak** ¹⁾, torująca sobie drogę do morza Czarnego przez góry **Pontyjskie**.

163. Ludność na wyżynie stanowią **Turcy-Osmanie**, zajmujący się pasterstwem, na wybrzeżu zaś—**Grecy**, trudniący się przeważnie handlem.

Na wybrzeżu zachodnim leżała niegdyś **Troja** i kolonie starożytnych Greków; liczne i wspaniałe ruiny świadczą o dawniejszym kwitającym stanie tego kraju; obecnie z kolonji tych utrzymała znaczenie tylko **Smyrna**, miasto portowe w środku zachodniego wybrzeża (przeszło 200,000 mieszk.).

Na wybrzeżu północnym, na drodze przez góry **Pontyjskie** do morza Czarnego; leży port **Trapezunt**.

U wybrzeża południowego leży wielka wyspa **Cypr**, naprzeciwko zatoki Iskenderun zbliżonej do Eufratu, który płynie do oceanu Indyjskiego; wyspę tę zajęli **Anglicy**.

A r m e n j a.

164. Armenia stanowi wyżynę, wiążącą Azję Mniejszą z Iranem.

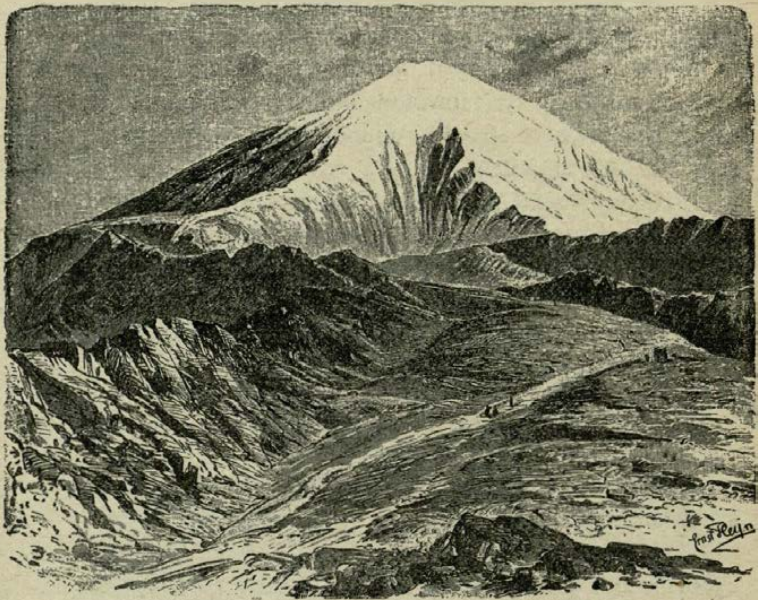
Na grzbiecie tej wyżyny ciągną się liczne, w części pokryte lasami, góry, między którymi wznosi się wygasły, pokryty wiecznym śniegiem, **wulkan Ararat** (5200 m.) (rys. 95).

Z wyżyny tej wypływają, jak wiadomo, rzeki **Eufrat** i **Tygrys** i przerzynają się w głębokich dolinach przez południowe góry skrajne ku nizinie Mezopotamji i zatoce Perskiej. **Kura** i **Araks** płyną ku morzu Kaspijskiemu; pierwsza z nich ogranicza wyżynę z północy.

¹⁾ to znaczy po turecku Czerwona rzeka—od unoszonego przez nią czerwonego piasku.

Niektóre doliny są bezodpływowe, stepowe zawierają **słone jeziora**: **Urmja** na wschodzie, **Wan** w kształcie podobne do morza Czarnego na zachodzie.

165. Mieszkańcy **Armeńczycy** (rasy Kaukaskiej), wyznający religję chrześcijańską, rozproszyli się, podobnie jak Żydzi, po Azji zachodniej i Europie i zajmują się

Rys. 95. Wulkan Ararat.

tam handlem; pozostali zaś w ojczyźnie — pasterstwem i rolnictwem.

W południowej części wyżyny mieszkają **Kurdowie**, naród łupieski, trapiący spokojnych Armeńczyków.

Pod względem **politycznym** Armenja należy na północy do Rosji, na wschodzie do **Persji**, na zachodzie

do **Turcji**; granice ich stykają się na Araracie. Na drodze z wyżyny Iranu do morza Czarnego leży miasto **Erzerum**.

Kraj Zakaukaski i Góry Kaukaskie.

166. Kraj Zakaukaski, między morzem Czarnym i Kaspijskim, należy razem z Armenją północną politycznie do **Rosji**.

Kraj ten w obszerniejszym pojęciu obejmuje w Azji **góry Kaukaskie**, oraz doliny, dzielące je od wyżyny Armenji, czyli **Kraj Zakaukaski**. (**Kraj Przedkaukaski**, po północnej stronie gór, leży już w Europie).

167. Góry Kaukaskie ciągną się z pół.-zachodu ku południo-wschodowi, jakby ogromna tama na drodze z Europy do Azji; są to jedne z najpiękniejszych, ale zarazem najdzikszych, najnieodostępniejszych gór na ziemi; (rys. 96) posiadają śnieżne szczyty (**Elburs** 5600 m.) i potężne lodowce. Góry te wkraczą **półwyspem Apszeron** w morze Kaspijskie; tu około miasta **Baku** znajdują się źródła ropy i wydobywają się z ziemi gazy płonące.

Niedostępność tych gór, leżących na drodze z Azji do Europy, była przyczyną, że posłużyły one za schronienie bardzo licznym narodowościom.

168. Kraj Zakaukaski składa się z dwóch dolin: wschodniej (**Gruzja**), zroszonej rzekami **Kurą** i **Araksem** oraz zachodniej, zroszonej rzeką **Rjonem** (starożytny **Phasis**, wyprawa Argonautów po złote runo).

Doliny te, rozdzielone łańcuchem gór, łączącym góry Kaukaskie z wyżyną Armenji, zasłonięte od zimnych północnych wiatrów górami Kaukaskimi, mają klimat ciepły i roślinność południową; szczególnie bujną, prawie zwrotnikową jest roślinność doliny Rjonu, która otrzymuje obfite deszcze od wiatrów, wiejących z morza Czarnego;

Rys. 96. Dolina Djabelska na Kaukazie.

Rys. 97. Gruzin z Tyflisu.

uprawiają tu nawet trzcinę cukrową, bawełnę i ryż. Kraina ta jest ojczyzną winorośli, która tu rośnie dziko.

W Gruzji, której mieszkańcy słyną z piękności (rys. 97), leży gł. m. Kaukazu **Tyflis** (160,000 m.) nad Kurą, w miejscu, gdzie tę rzekę przecina droga z **Władykaukazu**.

WYŻYNA IRANU.

169. Wyżyna Iranu ma kształt czworokąta, rozciągającego się od wyżyny Armenji do wyżyny Wschodnio-Azjatyckiej.

170. Północno-wschodni róg tego czworokąta przed-

stawia ścieśnioną masę łańcuchów górskich, **Hindukusz**, który zlewa się na północ-wschodzie, za pomocą **Pamiru**, z górami Azji wschodniej; ku południo-zachodowi zaś rozgałęzia się wachlarzowato i ogranicza wyżynę Iranu od wschodu i północy. Pierwsze ograniczenie stanowią góry **Soliman**, spadające stromo ku dolinie Indusu. Drugie ograniczenie stanowi przedłużenie właściwego Hindukuszu, który ku zachodowi zniża się tak, iż rzeka **Heri Rud** toruje sobie przezeń drogę na północ do Turanu. Ten północno-wschodni róg Iranu, jako największe zwężenie Wyżyny Azjatyckiej jest ważnym krajem przejściowym, w którym znajdują się najkrótsze drogi, prowadzące z północy i zachodu do Indostanu.

171. Z północno-zachodniego rogu tego czworokąta, wyżyny Armenji wychodzą również liczne łańcuchy. Łańcuch ciągnący się ku wschodowi, wzdłuż morza Kaspijskiego, ogranicza wyżynę od północy; są to góry **Elburs** z wygasłym wulkanem **Demawend** (rys 98), stanowiącym najwyższy szczyt Iranu (5,900 m.).

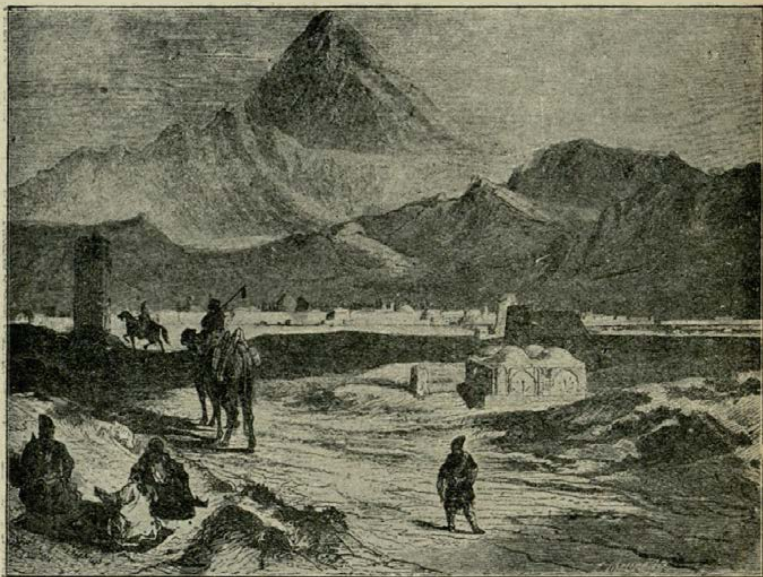
Inne góry, wychodzące z tego samego rogu, ciągną się kilku równoległymi łańcuchami ku południo-wschodowi; jedno, ograniczając wyżynę Iranu z południo-zachodu i południa, zstępują stromymi spadkami ku nizinie Mezopotamji i morzu (Zatoka Perska i morze Arabskie); inne biegną we wnętrzu wyżyny, dzieląc ją na części.

172. Z powodu otoczenia górami, powstrzymującymi wilgotne wiatry, wyżyna ma klimat suchy i charakter pustynny. Oazy znajdują się tylko nad rzekami i jeziorami; skraje są też żyźniejsze, szczególnie nad morzem Kaspijskim, gdzie w pięknych krainach **Giljan** i **Mazanderan** padają obfite deszcze, wywołujące bujną roślinność.

Na żyznych skrajach i w oazach mieszkają ludy osiadłe, w reszcie kraju—koczujące; pierwsi są to **Irańczycy**, rasy Kaukaskiej (gałęzi indo-europejskiej), drudzy są

w części pochodzenia **tureckiego**. Wszyscy wyznają **mahometanism**.

173. Pod względem politycznym Iran składa się z trzech państw; większą, **zachodnią część** zajmuje **Persja**, której panujący nosi tytuł szacha. Tu znajduje się ojczyzna starożytnych Persów, którzy czcili słońce i ogień, oraz dwóch

Rys. 98. Demawend w Elbursie.

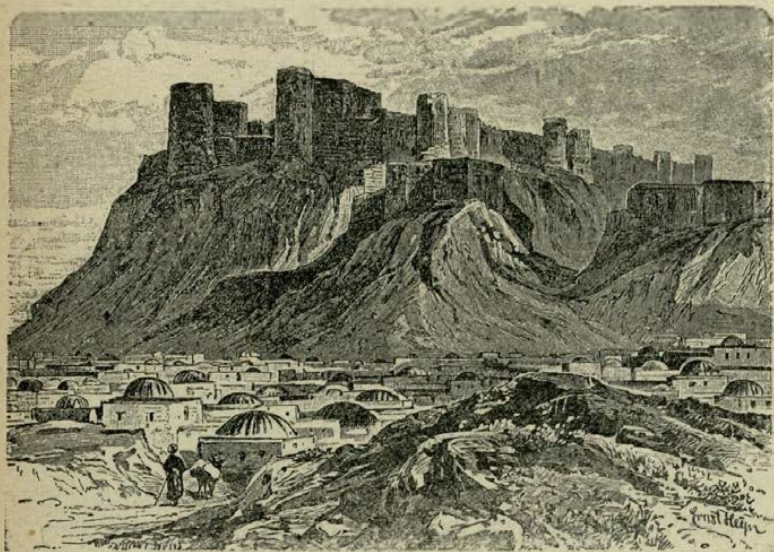
bogów, złego i dobrego (**religia Zoroastra**). Starożytni Persowie mieszkali w południowych górach skrajnych, których doliny obfitują w wino i owoce (ojczyzna brzoskwiń).

Kraina ta, a w szczególności okolica **Szyrazu**, była sławiona przez poetów perskich, jako «ogród róż»; tu znajdują się zwaliska **Persepolisu**, dawnej stolicy Persji.

Obecnie panujący szach perski jest pochodzenia tu-

reckiego i ma swą rezydencję w **Teheranie** (250,000 mieszk.), leżącym u południowych stóp Elbursu.

W północo-zachodniej, górzystej części Persji, stanowiącej już część wyżyny Armenji, w pobliżu zamkniętego jeziora Urmia, na drodze prowadzącej do morza Czarnego, leży handlowe miasto **Tebrys** (200,000 mieszk.).

Rys. 99. Herat (cytadela).

Nad zatoką Perską i nad morzem Kaspijskim Persja posiada porty handlowe: **Abuszer** i **Reszt**.

174. Wschodnią część Iranu zajmuje na północy Afganistan, który stanowi klin, dzielący Turan (posiadłość rosyjską) od Indji (posiadłości angielskiej); na południu zaś **Beludżystan**, otoczony pustyniami, dostępniejszy od strony Indji; krainy te dostały się w części pod panowanie Anglików.

Afganistan jest napęczniony rozgałęzieniami Hindu-

kuszu, między którymi płynie ku południo-zachodowi rzeka **Hilmend**, ginąca w jeziorze **Hamun**; ku wschodowi—rzeka **Kabul** do **Indu**, a ku północy—**Heri Rud** do Turanu.

Rzeki te stanowią drogi z Iranu i Turanu do Indji («*Droga Królewska*»); dlatego nad nimi leżą trzy największe miasta tego kraju: **Herat** (rys. 99), **Kandahar** i **Kabul**.

WYŻYNA AZJI WSCHODNIEJ (albo CENTRALNA).

175. [Wyżyna Azji Wschodniej ciągnie się od gór Hindu-kusz ku wschodowi, rozszerzając się coraz bardziej i pozostawiając nad brzegiem oceanu Wielkiego, prawie w pośrodku wybrzeży wschodnich, obszerną nizinę **Chińską**.

Wyżyna ta kształtem przypomina silnie rozwinięty kielich kwiatowy z postrzępionym brzegiem. Z nasady kielicha, t. j. górskiej wyżyny **Pamiru**, (lub z jego pobliza) wyrastają trzy potężne systematy górskie:

Południowy (Himalaje), ograniczający wyżynę z południa, ciągnie się na południo-wschód łukiem, którego wypukłość zwraca się ku południowi.

Północny, stanowiący północną granicę wyżyny, ciągnie się łańcuchem *przerywanym* w kilku miejscach, w kierunku północno-wschodnim, a przedłużając się i rozgałęziając, dochodzi aż do cieśniny Beringa.

Środkowy ma kierunek wschodni i dzieli wyżynę Centralną na dwie różne co do wysokości, części: południową — wyższą, i północną niższą.

176. 1) **Tybet** zajmuje południową wyższą część wyżyny Azji Wschodniej i jest najwyższą górzystą wyżyną na ziemi, sięgającą około 5000 metr. wysokości, (prawie takiej, jak najwyższe szczyty Alp europejskich). Wyżynę tę otaczają zewsząd potężne **góry skrajne**, przeszło na 6000 metrów wzniesione.

Na zachodzie zbierają się one w wyżynie **Pamiru**;

zwanej «Dachem Świata», z której na południo-zachód wybiega znany nam **Hindukusz**; na południo-wschód — **Himalaje** (z równoległymi do nich górami **Karakorum**), ograniczające wyżynę Tybetu od południa; od północy zaś wznosi się tu **Kuen Lun**, który ciągnie się daleko ku wschodowi, wkraczając w nizinę Chińską.

Na wschodzie wyżyny Tybetu ciągnie się kilka

Rys. 100. Mount Everest w Himalajach.

łańcuchów ku południowi, odgraniczając tę wyżynę od Chin Właściwych; łańcuchy te rozchodzą się wachlarzowo i wkraczają na półwysep Indochiński.

Wnętrze wyżyny Tybetańskiej przeryniają góry niewielkiej względnej wysokości.

Na wyżynie Tybetu biorą początek największe rzeki Azji, dążące ku Oceanowi Indyjskiemu i Wielkiemu.

177. **Himalaje**, to jest «dziedzina śniegu», rozciągają się między wyłomami **Indu** i **Brahmaputry**. Obie te rzeki biorą początek w pobliżu siebie na północnych stokach Himalajów, płyną z początku w kierunkach przeciwnych wzdłuż tych gór, a następnie zwracają się ku południowi i przerzynają je w głębokich wyłomach. Hi-

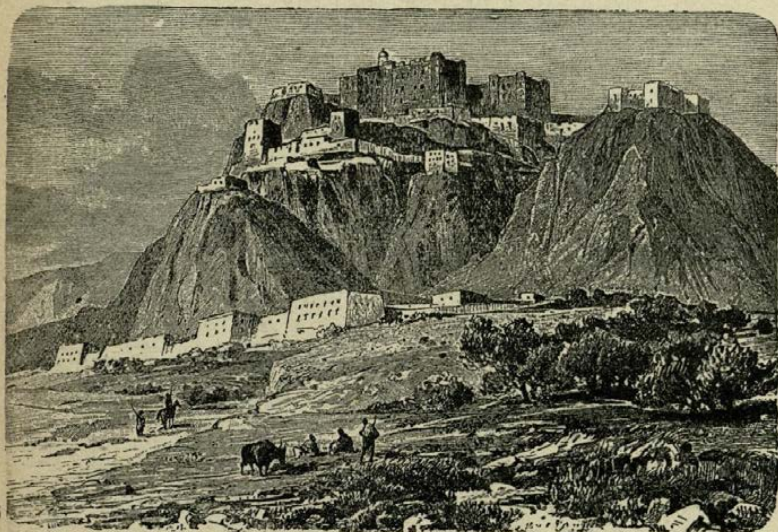

Rys. 101. Tybetańczyk z jakiem.

malaje są najwyższymi górami na ziemi; szczyty ich przenoszą 8000 m.; najwyższy z nich, **Mount Everest** (rys. 100), ma przeszło 8800 m. Zwłaszcza od południa, gdzie Himalaje spadają ku nizinie Indostanu, czynią one na widzu wspaniałe wrażenie. Z północy zaś, od strony wysokiej wyżyny Tybetańskiej, względna ich wysokość jest stosunkowo niezbyt wielka.

178. Klimat Tybetu, z powodu wielkiego wzniesienia wyżyny i otoczenia górami, jest wysoce kontynentalny; wielkie różnice między mrozami zimy i upałami lata, oraz wielka suchość.

Wielka suchość powietrza, a stąd mała obfitość śniegu, podnosi tu linię śnieżną do największej wysokości na ziemi (do 6000 metrów w górach Karakorum).

Rys. 102. L'hasa.

Tylko południowa i wschodnia część Tybetu jest krainą odplywową, zawiera niższe, cieplejsze i wilgotniejsze, a stąd żyzniejsze doliny. Reszta, bezodpływowa ze słonymi jeziorami, nosi charakter pustynny. Ze zwierząt godnym uwagi jest **jak** (rys. 101), żyjący tu poczęści w stanie dzikim, poczęści oswojonym, jako zwierzę juczne.

179. Mieszkańcy Tybetu są wyznawcami Buddy, który, według ich mniemania, wciąż się na nowo wciela

w osobie najwyższego kapłana **Dalej-Lamy**; kapłan ten piastuje w Tybecie nie tylko najwyższą władzę duchowną, lecz i świecką; rezyduje w mieście głównym Tybetu, **L'hassa** (rys. 102). W ostatnich czasach Anglicy rozszerzyli z Indostanu swój wpływ na ten kraj górski. X

180. Część północna, niższa wyżyny Azji Wschodniej rozciąga się na północ od Kuen-Lunu.

Góry skrajne tej północnej części nie są tak wysokie i zwarte, jak dokoła części południowej (Tybetu).

Wnętrze jej ma charakter pustynny i stepowy (patrz str. 105 rys. 85) i tylko u stóp gór znajdują się tutaj oazy, zasilane wodami górskimi.

Część tej wyżyny składa się z trzech krain: **Wyżyny Turkiestanu i Dzungarji** na zachodzie oraz **Mongolji** na wschodzie.

181. 2) Wysoki Turkiestan leży na północ Tybetu i jest od niego oddzielony Kuen-Lunem; na zachodzie przypiera do wyżyny Pamiru.

Z północnej krawędzi tej wyżyny wyrasta łańcuch górski **Tianszan** i ciągnąc się ku wschodowi, ogranicza Wysoki Turkiestan od północy.

Wody, spływające z gór, okalających kotlinowatą wyżynę, uchodzą poczęści do głównej rzeki tej krainy **Tarimu**, poczęści nikną w piaskach pustyni.

Tarim płynie w kierunku wschodnim i uchodzi do jeziora zamkniętego **Lob Nor**.

182. 3) Dzungarja rozciąga się na północ Tianszanu do gór **Ałtajskich** (i **Sajańskich**).

Kraina ta ku zachodowi obniża się i przechodzi w nizinę Turanu. Przejście to nosi nazwę **Bramy Dzungarskiej**.

183. 4) Mongolja leży na wschód dwóch wyżej opisanych wyżyn i jest ograniczona z północy dalszą częścią skraju północnego wyżyny Azji Wschodniej, górami **Jabłonowemi** i w części **Stanowemi**.

Na wschodzie wyżynę **Mongolji** ogranicza łańcuch **Chingan**.

Na **południo-wschodzie** wyżyna przechodzi tarasowato ku nizinie Chińskiej. Tutaj **mur Chiński** zastępował brak wybitnej granicy naturalnej.

Na **południu** ciągnie się nieprzerwanie ku wschodowi **Kuen-Lun**, spadając stromo ku wyżynie.

183. Wnętrze Mongolji zajmuje przeważnie pustynia **Gobi** albo **Szamo**.

Trzy ostatnie krainy noszą razem chińską nazwę **Han Haj**, co znaczy «wyschłe morze».

184. Mongolscy mieszkańcy tej krainy przedsiębrali niegdyś wojownicze wyprawy przez wyżej opisane przerwy w krawędziach **Han Haju**, bądź na południo-wschód, na nizinę Chińską, bądź na zachód, przez bramę **Dzungarską**, do **Turanu** i dalej aż do **Europy**.

Obecnie **Mongolowie** prowadzą spokojny, ubogi żywot pasterski, czcząc **Budde** i hodując wielbłądy dwubarbne, które są tutaj jakby okrętami pustyni (porównaj **Saharę**).

W dorzeczu **Tarimu** żyje inna gałąź rasy **mongolskiej**, mianowicie **turecka**, wyznająca **mahometanizm**.

Pod względem **politycznym** wyżyna **Wschodnio-Azjatycka** należy do **państwa Chińskiego**.

KRAINA MUSSONÓW.

Indostan.

185. Część południowa tego kraju wkracza trójkątnie między **zatokę Bengalską** i **morze Arabskie** i przedłuża się na południe w jajowatego kształtu wyspie **Cejlon**.

Część północna należy już właściwie do pnia lądowego **Azji**, ale jest oddzielona od niego wysokimi górami: na północy—południową krawędzią **Tybetu**, **Himalajaj**

mi, których przejścia leżą na wysokości przeszło 4000 metrów; na zachodzie — wschodnią krawędzią Iranu, Solimanem.

Te dwie części **Indostanu** różnią się od siebie i pod względem ukształtowania powierzchni. Część północna, **właściwy Indostan**, przedstawia nizinę zroszoną obficie wielkimi rzekami. Część południowa, **Dekan**, tworząca właściwy półwysep, przedstawia wyżynę, otoczoną wsząd górami.

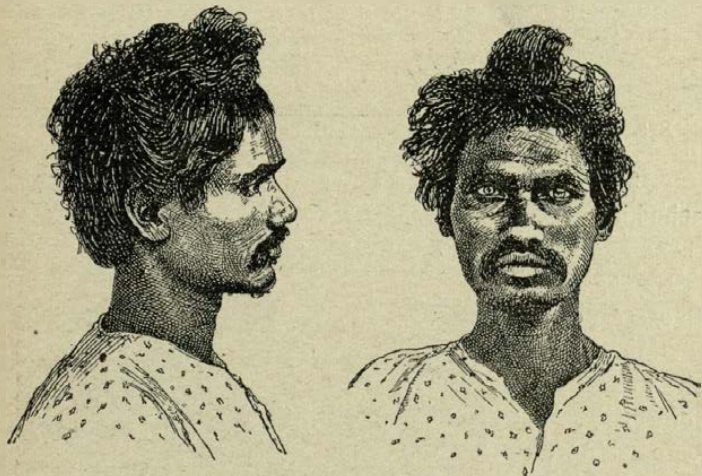
186. Pierwotnymi mieszkańcami Indostanu są **Drawidasi** o ciemnej barwie skóry, zamieszkujący część południową (rys. 103); późniejsi przybysze, **Indusi**, rasy Kaukaskiej, przyszli z północo-zachodu i zaludnili naprzód nizinę północną, a potem dopiero wtargnęli i do wyżynowego Dekanu. W żyznym dorzeczu Gangesu i Indusu rozwinęli oni wysoką kulturę z **religią bramińską** i podziałem na **kasty**.

187. Religja bramińska uznaje trzech bogów: **Brahmę** stwarzającego, **Wisznu** utrzymującego i **Sziwę** niszczącego. Kasty są to stany tak ściśle od siebie oddzielone, iż człowiek jednego stanu nie może przejść do drugiego. Podział ten jest uświęcony religją, a kapłani, Bramini, stanowią naturalnie kastę najwyższą. Kasty najniższe prowadzą życie nędzne, pogardzane, bez nadziei lepszego bytu.

Przeciwko takiej niesprawiedliwości i uciskowi wystąpił **Budda**, t. j. zbawiciel, który zniósł kasty oraz bogów bramińskich i stał się założycielem nowej religji, **buddyjskiej**. Religję tę wyparli z Indostanu Bramini, ale rozpowszechniła się ona we wschodniej i północnej Azji. Z biegiem czasu jednak i ta religja uległa spaceniu, zmieniła się w czcze formy.

188. Indusi są bardzo pracowici, uprawiają ryż, bawełnę, opjum, pszenicę i t. d. W dawnych czasach Indje słynęły z wonnych korzeni, pereł i drogich kamieni.

Bogactwa kraju i uległy charakter mieszkańców ściągnęły do Indji wielu **obcych zdobywców**. Dawniej drogą lądową wkraczali tu Grecy z Aleksandrem Wielkim na czele, później—zdobywcy tureccy i mongolscy; a od czasu odkrycia drogi morskiej do Indji, około południowego rogu Afryki (1498 r.) — Portugalczyki i inne ludy Europy zachodniej; wreszcie — **Anglicy**, którzy **opanowali** cały prawie **Indostan**.

Rys. 103. Kuli, robotnik z Madrasu.

189. 1) **Indostan Właściwy** jest najżyźniejszą częścią kraju, posiada klimat gorący i wilgotny, a wznoszące się nad nim góry Himalajskie przedstawiają na różnych wysokościach wszystkie trzy pasy klimatyczne: gorący, umiarkowany i zimny. Wogóle zaś są na swym stoku południowym (szczególniej we wschodniej części) najobfitszemi w opady górami na ziemi i posiadają bujną szatę leśną. Z powodu bogatych opadów linja śnieżna na stoku południowym leży niżej niż na północnym. W Himalajach biorą początek trzy rzeki: na północnym stoku **Indus**

i **Brahmaputra**, torujące sobie drogę na południe; na południowym zaś stoku — **Ganges**.

190. Kraje Himalajskie tylko w części należą do Anglii, w części zaś są niepodległe. Z pierwszych szczególnie zasługuje na uwagę **Kaszmir**, w zachodniej części Himalajów; na systemacie górnego Indu. Kraj ten posiada piękny i zdrowy klimat; tutaj hodują kozy (rys. 104), dostarczające cienkiej sierści na wyrób słynnych szali kaszmirowych.

Rys. 104. Koza kaszmirska.

191. Nizina składa się też z dwóch części: część **zachodnia**, zroszona średnim i dolnym Indem, nosi począćsi charakter pustylny i jest zamieszkała przez Mahometan.

Najżyźniejszą jej część północną stanowi **Pendżab**, to jest « pięciorzecze », tak zwane od pięciu rzek systemu Indu.

Z tego kraju prowadzi droga do Iranu w górę rzeki **Kabulu** (przejście **Kajberskie**); drogi tej

broni twierdza **Peszawar**. Zaś w punkcie, gdzie przedłużenie tej drogi ku Gangesowi przecina drogę, prowadzącą wzdłuż systemu Indu, leży miasto główne **Pendżabu**, **Lahore** (blisko 200000 mieszk.).

Rys. 105. Banany.

Część wschodnia, zroszona Gangesem i Brahmaputrą, posiada klimat wilgotny i bujną zwrotnikową roślinność: lasy bananów (rys. 105), banjanów (rys. 106), bambusów, pola ryżowe; na wodach unoszą się wspaniałe kwiaty lotosu (rys. 107) i t. d. Świat zwierzęcy osiąga tu również najwyższego stopnia rozwoju: w lasach słoń, tygrys, liczne małpy, wspaniałe ptaki (paw) i jadowite węże; w rzekach olbrzymie krokodyle.

Rys. 106. Banjany indyjskie.

192. **Ludność** jest tu nadzwyczaj *zgęszczona*. Nad wielkimi rzekami, jako nad naturalnymi drogami, leżą liczne i wielkie miasta: **Benares**, miasto święte Indusów z licznymi świątyniami, nad Gangesem (przeszło 200000 mieszk.); **Allahabad** przy spływie Gangesu z największym jego dopływem, Dżamną, forteca (blizko 200000 mieszk.); **Delhi** nad Dżamną, niegdyś stolica zdobywców mongol-

Rys. 107. Kwiat lotosu.

skich (tak zwanego państwa Wielkiego Mogola), ze wspinałemi zabytkami budownictwa (blisko 200000 mieszk.).

Wschodni Indostan czyli **Bengalja** stanowi nizinę, utworzoną z osadów Gangesu i Brahmaputry. Wspólna ich delta jest krainą błotnistą, porośłą nieprzebytymi lasami (dżungle) (rys. 108). Tutaj nad **Hugli**, ujściowym ramieniem Gangesu, dostępnym dla okrętów, leży **Kalkuta** (przeszło 1000000 mieszk.), miasto główne angielskich posiadłości w Indjach, rezydencja wice-króla Indji.

193. 2) Dekan tworzy wyżynę, pochylającą się ku wschodowi; w tym też kierunku (ku zatoce Bengalskiej) płyną wszystkie prawie ważniejsze rzeki tego półwyspu.

Wyżynę tę otaczają góry skrajne: **Zachodnie Ghats** i **Wschodnie Ghats**, pozostawiając wąskie pasy nadbrzeżne: Zachodnie Ghats, wyższe, pozostawiają węższe, lecz obfite w drobne i dogodne zatoki, **wybrzeże Malabarskie**;

Wschodnie Ghats, niższe, pozostawiają szersze **wybrzeże Koromandelskie**, otoczone mieliznami; od strony morza mniej dostępne. Na południu oba łańcuchy skrajne zbiegają się, tworząc najwyższe wzniesienie Dekanu (przeszło 2500 mieszk.).

194. Na wybrzeżu Malabarskim leży portowe miasto **Bombaj** (800000 mieszk.), obok Kalkuty najważniejszy

Rys. 108. Dżungle.

port Indji; wywóz bawełny. Na wybrzeżu Koromandelskim leży mniej dogodny i ważny, z trudem zbudowany port **Madras** (450000 mieszk.).

Na obu wybrzeżach pozostały jeszcze drobne kolonje Portugalczyków i Francuzów.

Wnętrze Dekanu, otoczone górami, posiada klimat suchy, więc rolnictwo wymaga sztucznego nawodniania; tu leży księstwo **Nizama**, zależne od Anglików (dawna Golkonda, słynna niegdyś z djamentów).

195. Wyspa **Cejlon** jest oddzielona od lądu bogatą w perły zatoką **Manaar** i cieśniną **Palk**, niebezpieczną dla żeglugi z powodu licznych mielizn, zwanych **Mostem Adama**. Wyspa ta jest we środku górzysta, obfita w skarby mineralne, oraz plantacje kawy i herbaty; na wybrzeżach nizinna z uprawą roślin zwrotnikowych. Na zachodnim jej wybrzeżu leży port **Colombo** (150000 mieszkańców), stacja okrętów, płynących od kanału Sueskiego do Azji wschodniej i Australji.

Indochiny.

196. Właściwy półwysep leży cały na południe zwrotnika, a więc w pasie gorącym; jest on bardziej rozczłonkowany niż Indostan, wydłuża się aż do równika za pomocą półwyspu **Malakki** (półwysep półwyspu). Nie ma on tak ścisłego odgraniczenia od pnia lądowego, jak Indostan: góry południkowe wnętrza Azji (wschodniego Tybetu) wkraczają na ten półwysep i ciągnąc się dalej, rozchodzą się jak rozpostarte palce ręki. Między temi górami ciągną się głębokie, o stromych zboczach, doliny, wzdłuż których płyną rzeki: **Irawadi**, **Saluen**, **Menam** i **Mekong** (**Kambodża**); to też komunikacja wpoprzek tego kraju jest niezmiernie utrudniona. Rzeki te osadziły przy ujściach znaczne obszary nizinne (delty), które dzięki swej błotności nadają się wybornie do uprawy ryżu, służącego za główne pożywienie tutejszym mieszkańcom.

197. Mieszkańcami półwyspu są **Mongołowie Budyści**. Pod względem politycznym, półwysep dzielił się dawniej na kilka państw niezależnych, obecnie niezależność zachowało tylko **państwo Sjamskie**, przeważnie w dorzeczu Menamu, z miastem głównym **Bangkok**, (600000 mieszk.), powyżej ujścia tej rzeki, zbudowanym na palach

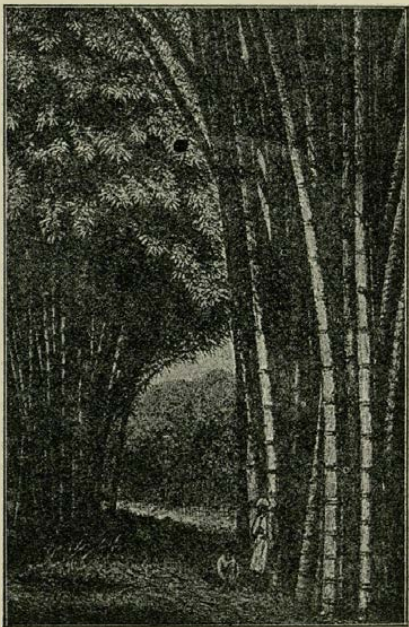
z powodu wilgotności gruntu. Wywóz ryżu. Część zachodnią półwyspu **Birmę**, z miastem, **Rangun** (blisko 250000 mieszk.) na delcie **Irawadi** zajęli Anglicy; część wschodnią: **Kochinchinę**, **Annam** i **Tonkin** z miastem głównym **Sajgon** na febrycznej delcie **Kambodży**, zajęli Francuzi.

198. Półwysep **Malakka**, ojczyzna **rasy Malajskiej**, która się stąd rozprzestrzeniła na wyspy oceanu Wielkiego i na Madagaskar, pod względem politycznym należy przeważnie do Anglików; głównym ich miastem jest **Singapore** (blisko 200000 mieszk.), na południowym krańcu półwyspu, około którego prowadzi droga żeglarska z Europy przez Suez i Cejlon do Azji wschodniej.

Archipelag Wschodnio-Indyjski.

199. Archipelag ten, stanowiący łącznik wyspowy między Azją i Australją, ciągnie się od Indochin (ujście Irawadi i Malakka), rozszerzając się łukowato, na wschód do Nowej Gwinei, i północno-wschód do Formozy, nakształt rogu obfitości.

Wyspy te obfitują w wulkany i cierpią od częstych trzęsień ziemi. Położenie po obu stronach równika i rozczłonkowanie wyspowe powoduje tu klimat gorący i wilgotny; pod

Rys. 109. Bambus.

jego wpływem rozwija się nadzwyczaj bujna roślinność: trawy (bambus) (rys. 109) i krzewy (paproć) przybierają tu formę drzew (rys. 110). Z roślin pożytecznych słynęły tu dawniej wonne korzenie, które ściągnęły kolonizację (**Portugalczycy, Hiszpanie, Holendrzy**); obecnie zamiast korzeni uprawiają kawę, trzcinę cukrową, tytuń.

Mieszkańcy, **Malajowie**, na dostępniejszych wybrzeżach przyjęli mahometanizm, w lesistych zaś i górzystych wnętrzach wysp pozostali poganami.

Rys. 110. Krajobraz wysp Archipelagu Wschodnio-Indyjskiego.
(Borneo).

Archipelag Wschodnio-Indyjski da się podzielić na cztery grupy:

200. 1) Wyspy Wielkie Sundzkie:

Sumatra, Jawa, Borneo (po Nowej Gwinei najwięk-

sza wyspa na ziemi) i silnie rozczłonkowany **Celebes**. Grupa ta, równie jak i dwie następne grupy, należy do **Holendrów**, z wyjątkiem północnej części Borneo, należącej do Anglików.

201. Najlepiej uprawna, ale i najbardziej wulkaniczna z tych wysp jest Jawa (zwana okiem piekła). Na różnych wysokościach uprawiane są tu różne rośliny: w niższych częściach ryż, trzcina cukrowa i tytoń; w średnich kawa; w wyższych herbata. Tylko najwyższe szczyty wulkanów (przeszło 3000 metr.), ciągnących się wzdłuż wyspy, pozbawione są roślinności.

Z powodu żyzności, Jawa jest bardzo gęsto zaludniona i najlepiej uprawna z krain zwrotnikowych; miasto główne **Batawia** (przeszło 100000 mieszk.) leży na północnym nizinnym wybrzeżu, zwróconym ku Azji.

202. 2) **Wyspy Małe Sundzkie** ciągną się jako przedłużenie Jawy; największa z nich jest **Timor**; z powodu wiejących tu suchych wiatrów od lądu Australji, wyspa ta jest mniej żyzna niż poprzednie; w jej wschodniej części utrzymały się jeszcze dawniejsze kolonie **portugalskie**.

203. 3) **Wyspy Moluckie**, między Celebesem i Nową Gwineją, otrzymały miano **Korzennych**, obfitują bowiem w goździki i gałkę muszkatołową (rys. 111).

204. 4) **Wyspy Filipińskie**, ciągną się w kierunku południkowym; największe z nich leżą na krańcach: **Luzon** na północy, **Mindanao** na południu. Wyspy te należą do Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej. Znaczna uprawa tytoniu i drzewa kakaowego; obie te rośliny sprowadzono tu z Ameryki. Miasto główne, **Manila** (przeszło 200000 mieszk.), leży nad głęboko w ląd wrzynającą się

Rys. 111. Muszkatołowiec.

zatoką; od miasta tego otrzymały miano konopie manilskie, produkt tych wysp, używany na liny i tkaniny.

Chiny Właściwe.

205. Kraj ten obejmuje **wschodnie stoki** Wschodnio-Azjatyckiej wyżyny i **nizinę Chińską**. Łańcuch **Kuen-Lun**, wkraczający, jak wiadomo, daleko na wschód w nizinę

Rys. 112. Kraina lóssowa.

Chińską, dzieli ten kraj na dwie części: **Chiny Południowe**, skropione rzeką **Jang-tse-Kiang**, i **Chiny Północne**, skropione rzeką **Hoang-ho**.

Chiny Południowe są w znacznej części krainą górzystą, flora i fauna noszą tu przeważnie charakter zwrotnikowy, jakkolwiek musson lądowy (zimowy), północno-zachodni, szkodzi im nieraz swym zimnem (śnieg pada tutaj czasami nawet na samym zwrotniku).

Chiny Północne obejmują całą prawie żyzną **nizinę Chińską**, oraz **wyżynowe stoki Mongolji**, pokryte żółtą gliną, tak zwanym **lössem** (rys. 112), który pochodzi z okruców skalnych i został tu naniesiony przez wiatr, w czasie, gdy klimat tutejszy był daleko suchszy. Obszary lössowe są żyzne, gdy tylko posiadają dość wilgoci.

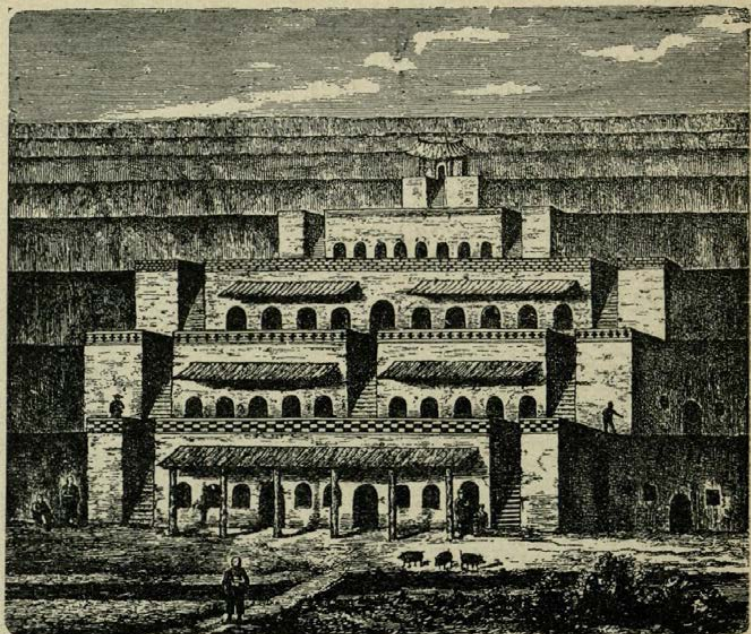
Przepływające przez ten kraj wody rzeczne i deszczowe pokrajały go na liczne wąwozy, które przedstawiają

Rys. 113. Mieszkania lössowe w Chinach.

często dziwaczne labirynty słupów o ścianach pionowych, tarasowatych; w tych stromych ścianach mieszkańcy wydrążyli sobie jaskiniowe mieszkania (rys. 113 i 114). Rzeka **Hoang-ho**, t. j. Rzeka Żółta, ma wodę zabarwioną od tej gliny i stąd otrzymała swą nazwę.

206. Całe Chiny Właściwe są krajem bardzo bogatym w dary przyrody, a dary te zostały starannie zużytkowane przez nadzwyczaj pracowitych i wytrwałych **Chińczyków**. W Chinach północnych uprawiają pszenicę, w po-

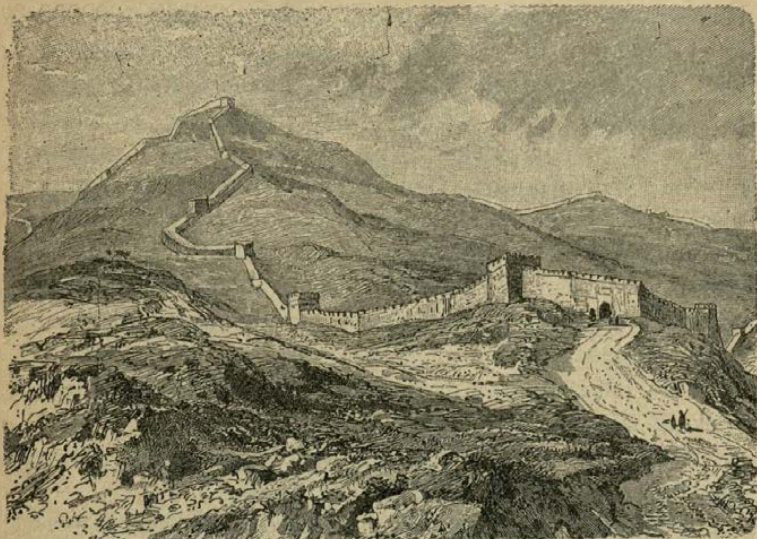
Rys. 114. Miasto lóssowe w Chinach.

ludniowych ryż i herbatę; jedwabnictwo kwitnie tu od niepamiętnych czasów i stąd przeszło do Europy.

Chiny są również bardzo bogate w węgiel kamienny, mają więc przed sobą wielką przyszłość, mianowicie, gdy rozwinie się tutaj wielki przemysł europejski.

Dzięki tylu bogactwom naturalnym, Chiny posiadają nadzwyczaj gęstą ludność (blizko 400 milionów na 70 tysięcy mil \square), dla której już zaczyna brakować środków żywności; stąd silna emigracja do Indji, Australji i Ameryki.

207. W tym żyznym kraju powstało nad wielkimi rzekami (podobnie jak nad Nilem, Eufratem i Gangesem) odwieczne ognisko kultury. Chińczycy wykonali tak olbrzymie dzieło, jak **kanal Cesarski**, łączący

Rys. 115. Wielki mur chiński.

północ kraju z południem; kanał ten, przeniesiony do Europy, sięgałby od morza Bałtyckiego do Adrjatyckiego. Drugim wielkim dziełem jest **mur Chiński** (rys. 115), wzniesiony niegdyś na północy kraju dla ochrony od barbarzyńskich koczowników z wnętrza Mongolji. Chińczycy uprawiali nauki, sztuki, rozwinęli przemysł (np. wyrób porcelany); jednakże kultura chińska, odosobniona, odcięta od stosunków z innymi narodami z jednej strony przez pustynie, z drugiej przez bardzo burzliwe morze, doszedszy do pewnego stopnia rozwoju, dalej rozwijać się nie mogła. Chińczycy trzymają się uparcie starych zwyczajów i poglądów (konserwatyzm), opierając się wpływowi Europejczyków.

Pod względem politycznym, Chińczycy rozciągnęli swoje panowanie na całą Wschodnio-Azjatykę wyżynę,

tak, iż całe państwo Chińskie obejmuje blisko 200000 mil □ obszaru (t. j. więcej niż Europa) i 430 milionów mieszkańców (przeszło połowa całej ludności Azji).

208. Gęsto zaludnione Chiny Właściwe posiadają wielkie miasta, jak **Pekin** ($1\frac{1}{2}$ miliona mieszk.), miasto główne Chin, z portem **Tien-Tsin** (1 milion mieszk.) przy ujściu rzeki **Peiho** na północnym krańcu niziny Chińskiej. Na południowym krańcu niziny leży **Nankin** ($\frac{1}{2}$ miliona mieszk.) z portem **Szanghai** ($\frac{1}{2}$ miliona mieszk.) przy ujściu **Jang-tse-Kiangu**; wyrób tkanin bawełnianych, tak zwanego nankinu.

Na południowym krańcu Chin Właściwych leży największe miasto chińskie **Kanton** ($2\frac{1}{2}$ miliona mieszk.), nad rzeką **Sikiang**, przy której ujściu jest angielska wyspa **Honkong** z portem **Victorja** (150000 mieszk.).

W pobliżu wybrzeży chińskich są dwie wielkie wyspy, **Hainan** i **Formoza**; tę drugą w nowszych czasach zajęli Japończycy.

209. **Mandżurja** rozciąga się na północ Chin Właściwych i należy do państwa Chińskiego, wyjąwszy część północną, należącą do Rosji. Na zachodzie jest ograniczona stromą krawędzią Wschodnio-Azjatyckiej wyżyny; krawędź ta od strony wschodniej przedstawia się jako łańcuch gór, noszący miano **Chinganu**. Na wschodzie ogranicza Mandżurję łańcuch gór nadbrzeżnych. Północną granicę stanowi rzeka **Amur**. Kraj, skropiony głównie rzekami systemu Amuru, jest żyzny i ściągnął licznych kolonistów chińskich. W ostatnich czasach kraj ten stał się widownią zaciętych walk między rozszerzającymi swe panowanie ku morzu Japońskiemu Rosjanami a Japończykami. W południowej części leży **Mugden** (200000 mieszk.) z grobowcami cesarskimi, i port wojenny, **Port Artura**, zdobyty przez Japończyków na Rosjanach.

210. Korea jest to półwysep wypełniony górami, stanowiącemi dalszy ciąg nadbrzeżnego łańcucha Mandżurji; góry te ciągną się bliżej wschodniego wybrzeża, niż zachodniego. Korea stanowi jakby naturalny most do Japonji i dostała się w ostatnich czasach pod władzę Japończyków.

JAPONJA.

211. Jest to łańcuch wysp, ciągnący się łukowato od Korei do ujścia Amuru i składający się z czterech wysp głównych, z kótrych największa jest **Nipon**.

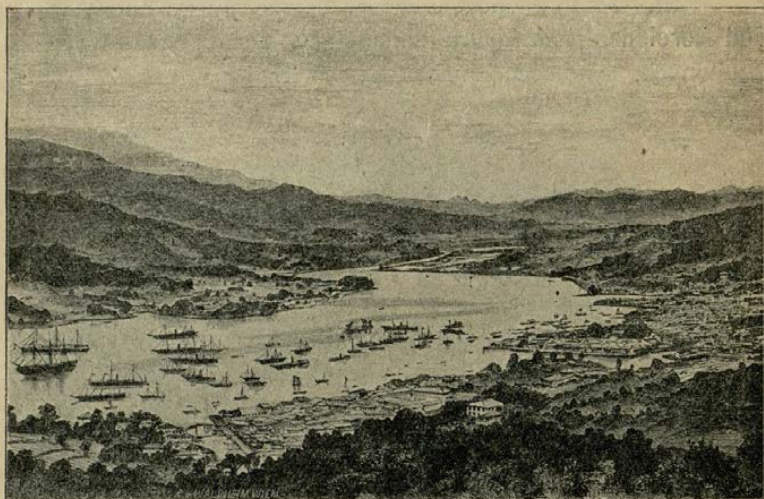
Rys. 116. Tajfun.

Najbardziej północna wyspa, **Sachalin**, z klimatem surowym, pod względem politycznym należy tylko w południowej połowie do Japonji, w północnej zaś do Rosji, dla której służy jako miejsce wygnania. Za to do Japonji należą, daleko na północy leżące, wyspy **Kurylskie**, a na

południu—wyspy **Riu Kiu** i **Formoza**, oraz—świeżo zajęty półwysep **Korea**.

Wzdłuż głównych wysp Japońskich ciągną się góry lesiste z licznymi czynnymi wulkanami.

Kraj jest niepokojony przez częste trzęsienia ziemi. Klimat i płody są prawie takie jak w przeciwległych Chinach Właściwych; z powodu jednak wyspowego położenia Japonji, jako też i prądu ciepłego **Kuro Szio**, klimat

Rys. 117. Port Nagasaki.

jej jest wilgotniejszy i łagodniejszy; ale zdarzają się tu niszczące burze, zwane **tajfunami** (rys. 116). Spotykamy tu wiecznie zielone kamelje i krzew herbaciany; w okolicach niżej położonych—ryż i bawełnę; wysokie góry pokryte są drzewami iglastymi; do północnego Niponu sięga granica małp. Gęstość zaludnienia przewyższa chińską na trzech wyspach południowych (Nipon, Shikoku i Kiushiu).

212. Japończycy, pokrewni Chińczykom, przyjęli początkowo kulturę od tych ostatnich, ale następnie ulegli wpływowi oświaty europejskiej; obecnie posiadają koleje żelazne i telegrafy, szkoły, uniwersytety i wojsko na sposób europejski; przytym odznaczają się wytrwałością i bohaterstwem.

Cesarz japoński nosi miano **mikada** i rezyduje w **Tokio**, miljonowym mieście ($1\frac{1}{2}$ miliona mieszk.), na równinie wschodniego Niponu, w pobliżu pięknego stożkowatego wulkanu **Fusijama** (3800 metr.). Z powodu płytkości zatoki, nad którą leży Tokio, portem jego jest miasto **Jokohama** (200000 mieszk.), leżące dalej na południu, tam, gdzie zatoka staje się głębszą.

We wnętrzu kraju leży dawna stolica **Kijoto** (350000 mieszk.), którego portem jest **Osaka** (przeszło 800000 mieszk.).

Na wyspie Kiushiu nad cieśniną Koreańską leży port **Nagasaki** (przeszło 100000 mieszk.; rys. 117).

AZJA PÓLNOČNA Z TURANEM.

T u r a n .

213. Na zachód od wyżyny Wschodnio-Azjatyckiej do morza Kaspijskiego, a na północ od Iranu do Syberji zachodniej (dorzecze Obi) rozciąga się czworokątna, bezodpływowa **nizina Turanu**.

Na północy Turan przechodzi nieznacznie zapomocą **Stópów Kirgizkich** w odpływową nizinę Syberji zachodniej.

Turan swym charakterem bezodpływowym i klimatem wysoce kontynentalnym przypomina wyżynę Wschod-

nio-Azjatycką. Niegdyś kraina ta była zalana morzem, którego szczątkami są wielkie jeziora: **Kaspijskie**, **Aral** i **Bałkasz**, oraz inne, drobne jeziora, których obszar z powodu suszy ciągle się zmniejsza. Morze Kaspijskie, największe jezioro na ziemi, stanowi depresję (26 m. poniżej poziomu oceanu).

Rys. 118. Krajobraz Pamiru z nad górnej Amu Darji.

Jezioro Aral, leżące prawie we środku niziny, przyjmuje dwie wielkie rzeki: **Syr Darję** (w starożytności **Jaksartes**), wypływającą z Tian Szanu, i **Amu Darję** (w starożytności **Oksus**), wypływającą z Pamiru (rys. 118).

Tylko wzdłuż tych rzek i kilku pomniejszych, które się gubią w piaskach, ciągną się oazy, gdzie kwitnie rolnictwo i sadownictwo, z uprawą bawełny i morw dla

jedwabników; resztę kraju stanowią stepy i pustynie, z zawiejami śnieżnymi w zimie.

214. Podział kraju na oazy i pustynie wywołał podział ludności na **osiadłą i koczującą**. Pierwsza jest przeważnie pochodzenia indo-europejskiego (**Persowie**, zwani tu **Tadżykami**); druga—przeważnie pochodzenia tureckiego (**Kirgizi** w części północnej, **Turkomanie**—w południowej). Ta ostatnia, podobnie jak Beduini, zajmowała się łupieństwem. W nowszych czasach **Rosjanie**, rozszerzający wciąż swe posiadłości w Azji, wkroczyli do Turanu z dwóch stron (od Syberji i od morza Kaspijskiego) i za wojowali prawie cały ten kraj.

Głównym miastem **rosyjskich posiadłości** jest **Taszkent** (przeszło 150000 mieszk.), niedaleko Syr Darji. Dawniej ważniejszą była **Samarkanda**, w żyznej dolinie u stóp Tian Szanu.

Na południu, u stóp Iranu, leży żyzna oaza **Merw**, zdobyta przez Rosjan na łupieskich Turkomanach.

Z dawnych **niepodległych państw tureckich** pozostały tylko **Chiwa** i **Buchara** (zresztą zależne od Rosji), leżące nad Amu Darją z miastami tychże nazwisk: panujący noszą tam miano **chanów**.

Syberja.

215. Syberja zajmuje **nizinę Syberyjską** i północną krawędź **wyżyny Wschodnio-Azjatyckiej** razem z wyżej wspomnianymi jej rozgałęzieniami (ob. Nr. 180); tutaj należy też półwysep **Kamczatka** z osobnym systematem gór, obfitującym w piękne wulkany (rys. 119). Tym sposobem Syberja składa się z dwóch części: **zachodniej nizinnej** i **wschodniej wyżynowej (górskiej)**.

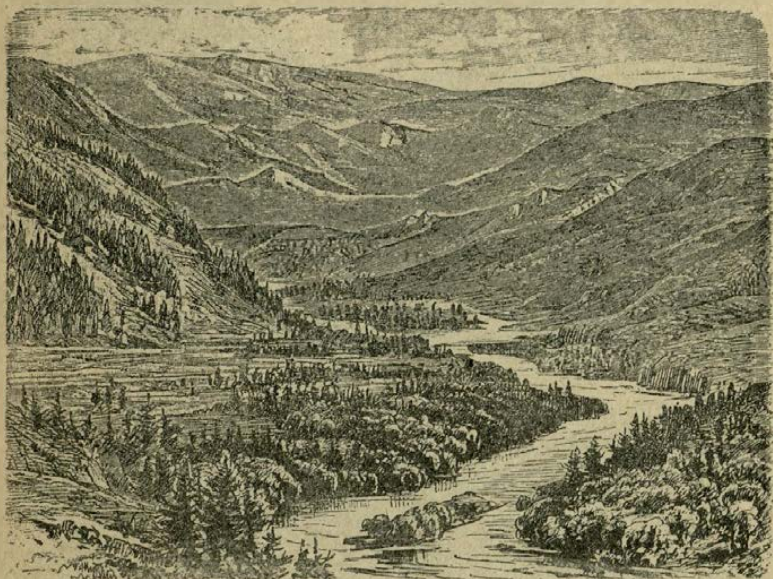

Rys. 119. Wulkan na Kamczatce i miasto Petropawłowsk.

Północna górską krawędź wyżyny Wschodnio-Azjatyckiej dzieli się sierpowatym jeziorem **Bajkał**, najgłębszym na ziemi (pokryta wodą depresja), na dwie części: zachodnią i wschodnią. Pierwsza ma kierunek północno-zachodni i obejmuje bogate w **srebro** góry **Altajskie** (rys. 120), oraz bogate w **grafit** (na ołówki) góry **Sajańskie**. Druga część ma kierunek północno-wschodni i obejmuje góry **Jabłonowe**, oraz **Stanowe**; te ostatnie ciągną się wzdłuż **morza Ochockiego** i dosięgają **cieśniny Beringa**.

Główna pochyłość Syberji zwraca się na północ ku morzu Lodowatemu; w tym kierunku płyną też trzy główne rzeki Syberji: **Ob** z **Irtyszem**, rzeka niziny zachodnio-Syberyjskiej, **Jenisiej** z **Angarą**, rzeka graniczna między niziną i wyżyną; Angara wypływa z jeziora **Bajkał**, które przyjmuje z południa **Selengę** (rys. 121), stanowiącą drogę z Syberji do Chin. **Lena** z **Aldanem** jest rzeką Syberji wyżynowej.

216. Klimat Syberji jest **wysoce kontynentalny**, a ponieważ kraina ta pochyla się ku północy, jest z tej strony otwarta i wystawiona na zimne wiatry północne, więc w zimie bywają tu **mrozy największe na ziemi**, a grunt na pewnej głębokości jest wiecznie zamrzły (*lód grunto-*

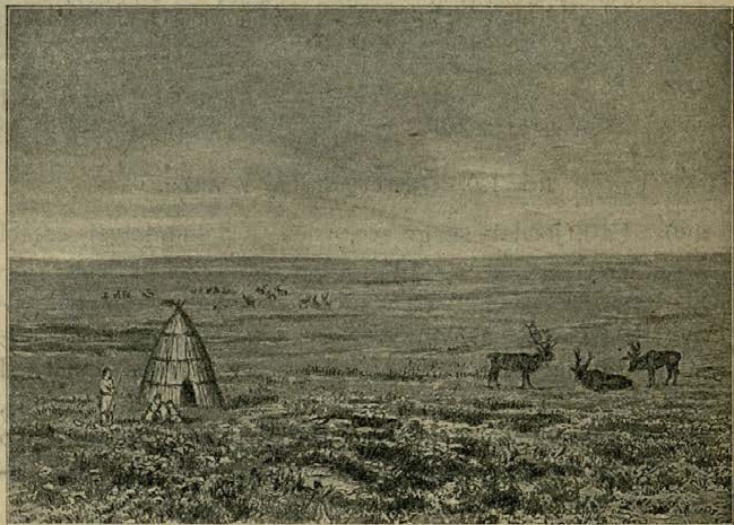

Rys. 120. Dolina Buchtarmy w Altaju.

wy). Lata jednak są gorące, więc w południowej części kraju udaje się **uprawa zbóż**, a pas środkowy posiada wielkie lasy iglaste (**tajgi**) (rys. 123). Bezdrzewny pas północny jest wiecznie zamrzły; podczas krótkiego lata taje tylko na powierzchni i tworzy bagniska, zwane **tundrami** (rys. 122). Tu spotykamy tak zwane «góry drewniane», to jest nagromadzenia drzewa napływowego, wyrzuconego przez fale dawnego morza; prócz tego kopią tu «kość słoniową», pochodzącą z wymarłych już mamutów.

Rys. 121. Nad Selengą w południowej Syberji.

Rys. 122. Tundra sybirska.

217. Pierwotna ludność Syberji (**inorodcy**), należąca do rasy Mongolskiej, zajmuje się rybołówstwem, hodowlą reniferów i polowaniem, albowiem lasy Syberji obfitują w **zwierzęta, dostarczające futer**.

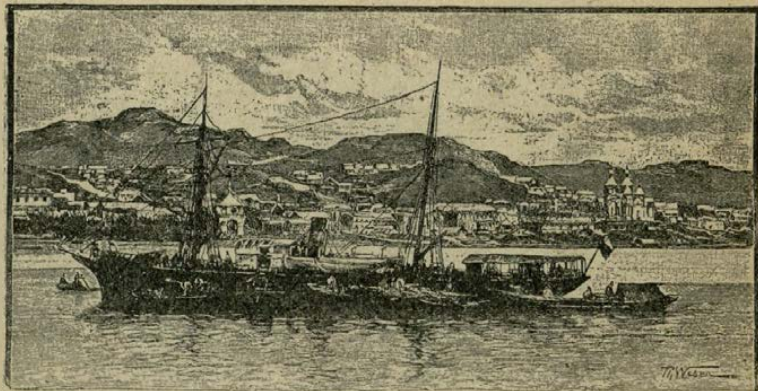
Kolonizacja Rosyjska rozprzestrzeniła się tutaj bardzo szybko, dzięki dogodnym drogom wodnym; najpierw w pasie południowym, a potem wzdłuż rzek na północ;

Rys. 123. Tajga sybirska.

koloniści są poczęści wolni, poczęści skazańcy. W miarę jak ilość zwierząt, dostarczających futer, zmniejsza się zaczyna się rozwijać rolnictwo i górnictwo. Niezmiernie ważnym dla rozwoju Syberji jest przeprowadzenie wzdłuż jej pasa południowego **kolei żelaznej**, łączącej Europę z oceanem Wielkim.

218. Syberja jest większa niż Europa, ale liczba jej ludności nie jest większa niż Londynu (5 milion. mieszk.). Najgęściej zaludniony jest pas południowy; tutaj też, na tak zwanym **Syberyjskim Trakcie Wodnym**, leżą znaczniejsze miasta: **Ekaterynburg** u wschodnich stóp Uralu, w punkcie jego największego obniżenia (przejście Jermaka),

Rys. 124. Władywostok.

a więc najłatwiejszej komunikacji między Europą i Syberją, a także w okolicy, obfitującej w skarby mineralne. **Ekaterynburg** zalicza się administracyjnie do Rosji Europejskiej. **Tomsk** nad Obią z jedynym w Syberji uniwersytetem. **Irkuck** przy wypływie Angary z jeziora Bajkał, największe obok Tomska miasto Syberji, na drodze do Chin (przez **Selengę**), prowadzi handel herbata. **Jakuck** nad Leną, główne miasto wschodniej Syberji, środkowy punkt handlu futrami.

W dorzeczu Amuru leży miasto górnicze **Nerczyńsk**.

Ponieważ ujście Amuru leży daleko na północy i długo jest zamrożone, więc za ujściowy port Amuru służy, znacznie dalej na południe wysunięty, **Władywostok** (rys. 124), mający łatwą komunikację lądową z Amurem.

PYTANIA.

Australja.

Oznaczyć położenie Australji względem innych części świata.

Z jakich części składa się Australja i skąd pochodzi jej nazwa?

Wskazać na mapie krańcowe punkty lądu Australji i oznaczyć ich szerokość i długość geograficzną.

Jakie własności posiada południowo-wschodnie wybrzeże Australji?

Jaki jest kształt linii brzegowej w Australji?

Jakie formy powierzchni wchodzą w skład Australji?

Jakie są cechy klimatu Australji i od czego zależą?

Jakie są właściwości fauny i flory Australji?

Czym odznaczają się rzeki i jeziora Australji?

Jaki wpływ wywarli Europejczycy na Australję pod względem gospodarczym?

Kiedy Australja została odkrytą i jakie warunki wpłynęły na jej kolonizację?

Jaki jest podział polityczny Australji?

Jakie są najważniejsze miasta Australji, jakim warunkom geograficznym zawdzięczają swe powstanie i rozwój?

Jaki jest charakter fizyczny Tasmanji?

Jak dzielimy wyspy Australji ze względu na ich powstanie?

Jacy są pierwotni mieszkańcy tych wysp i jacy późniejsi koloniści?

Wymienić lądowe wyspy Australji i określić ich charakter.

Jakie są różnice między wyspami koralowemi i wulkanicznymi pod względem przyrody?

Na jakie grupy wysp dzieli się Polinezja i czym każda z nich się odznacza?

Jakie są skutki zetknięcia się pierwotnych mieszkańców z Europejczykami?

Ameryka.

Oznaczyć położenie Ameryki względem innych części świata; oraz szerokość i długość geograficzną jej punktów krańcowych.

Z jakich części składa się Ameryka i pod jakim względem są one do siebie podobne?

Jakie jest ukształtowanie wybrzeży Ameryki, oraz jej powierzchni?

Jakie są podobieństwa obu Ameryk pod względem kształtu powierzchni?

W jakich pasach klimatycznych leży Ameryka, i na jakie części dadzą się one podzielić?

Czym się te części odznaczają?

Jakie obszary roślinne spotykamy w Ameryce i od czego one zależą?

Czym różni się fauna Ameryki Północnej od fauny Ameryki Południowej i dlaczego?

Jaka jest pierwotna ludność Ameryki, jaki sposób życia prowadziła przed przybyciem Europejczyków i dlaczego?

Jakie warunki wpłynęły na kolonizację Ameryki?

Jaki wpływ wywarli Europejczycy na faunę i florę Ameryki?

Jakie ludy zamieszkują obecnie Amerykę?

Jakie państwa spotykamy w Ameryce?

Ameryka Południowa.

Jaki jest kształt wybrzeży Ameryki Południowej i co warunkuje jej dostępność?

Z jakich łańcuchów górskich i wyżyn składają się Kordyljery Ameryki Południowej?

Jakie krainy fizyczne spotykamy we wschodniej, niższej części Ameryki Południowej?

Jakie rzeki płyną we wschodniej części Ameryki Południowej i jaką prawidłowość przedstawia ich układ?

Czym odznaczają się działy wodne rzek Ameryki Południowej?

Jaki wpływ wywarł klimat Ameryki Południowej na życie mieszkańców pierwotnych?

Jakie ludy skolonizowały Amerykę Południową, jakie są założone przez nich państwa i jaką posiadają formę rządu?

Jakie kraje leżą w zachodniej części Ameryki Południowej i czym się odznaczają?

Dlaczego Atakama, leżąca nad oceanem, jest pustynią?

Jakie pomyślne warunki geograficzne posiada Czili i na jakie części pod względem przyrody i gospodarstwa da się podzielić?

Jakie państwa spotykamy we wschodniej części Ameryki Południowej?

Czego dostarcza Wenezuela i jakie znaczenia mają jej miasta?

Co to są Ljanosy i czym są uwarunkowane?

Czym odznacza się Guyana?

Opisz bieg Amazonki.

Jaki charakter i jakie znaczenie mają działy wodne między systematami Amazonki a systematami rzek sąsiednich?

Co to są Selwasy i co wpłynęło na ich żywiołową bujność?

Czego dostarczają Selwasy, czego wyżyna Brazylii?

Jakie miasta leżą w Brazylii i czym się odznaczają?

Jaka ludność zamieszkuje Brazylię?

Gdzie leży Paragwaj i czego dostarcza?

Jakie dorzecze zajmuje Argentyna, jaki jest charakter fizyczny tego kraju i czym zajmują się tamtejsi mieszkańcy?

Jakie jest główne miasto Argentyny i czym się odznacza?

Jaką krainą jest Patagonja i jakich posiada mieszkańców?

Jaka wyspa leży na południu Patagonji i przez kogo jest zamieszкана?

Ameryka Północna.

Oznaczyć położenie i kształt wybrzeży Ameryki Północnej.

Z jakich łańcuchów i wyżyn składają się Kordyljery Ameryki Północnej?

Z jakich form powierzchni składa się część Ameryki, leżąca na wschód Kordyljerów?

Do jakich zlewisk należy Ameryka Północna?

Jaki jest klimat Ameryki Północnej w zależności od różnych czynników?

Jakie ludy zamieszkują Amerykę Północną i jakie tworzą państwa?

Oznaczyć położenie Grenlandji.

Jaki osobliwy charakter posiada Grenlandja?

Jaka ludność zamieszkuje Grenlandję i czym się zajmuje?

Dlaczego przepływ północno-zachodni nie ma praktycznego znaczenia?

Oznaczyć położenie i części składowe Ameryki Brytańskiej.

Jakie dogodne warunki geograficzne posiada Kolumbia Brytańska?

Jakie ważne systematy wodne spotykamy w Ameryce Brytańskiej?

Gdzie leży Monitoba i czym słynie?

Jakim zmianom ulega wodospad Niagary i dlaczego?

Czego dostarcza Kanada i czym odznaczają się jej miasta?

Gdzie leży wyspa New Foundland, jak powstała i jak ją otaczająca, i pod jakim względem jest ważna?

Jaka kraina ciągnie się w pobliżu oceanu Północnego?

Gdzie leży Alaska, z jakich części składa się pod względem klimatycznym i dlaczego?

Oznaczyć granice Stanów Zjednoczonych.

Jak można podzielić Stany Zjednoczone pod względem przyrody i czym każda z tych części się odznacza?

Na jakie części podrzędne dzieli się jeszcze pas środkowy Stanów Zjednoczonych?

Jaką osobliwą miejscowość spotykamy w górach Skalistych na obszarze źródłowym Missouri?

Co to są kanjony, jak powstały i skąd pochodzą ich nazwa?

Gdzie leży i z czego słynie Kalifornia?

Jak powstały Stany Zjednoczone?

Jaki wpływ wywarli Europejczycy na tę krainę?

Jakie narodowości spotykamy w Stanach Zjednoczonych?

Jaką formę rządu posiadają Stany Zjednoczone?

Na jakie grupy można podzielić Stany Zjednoczone pod względem produkcji?

Na czym opiera się przemysł wschodniej części Stanów Północnych i czym odznaczają się ważniejsze miasta tej krainy?

Jakich płodów surowych dostarcza zachodnia część Stanów Północnych i jaki w związku z nimi powstał tu przemysł?

Jakie spotykamy tu miasta i jakie jest ich znaczenie?

Jakich produktów dostarczają Stany Południowe?

Jakie były losy murzynów w Stanach Południowych?

Jakie są warunki geograficzne i znaczenie Nowego Orleanu?

Jaki ma charakter Floryda i czego dostarcza?

Pod jakim względem są ważne Stany Kordyljerskie?

Jakie znaczenie ma San Francisco i czemu je zawdzięcza?

Czym się różni wewnątrz Stanów Kordyljerskich od pasa nadbrzeżnego?

Jaką formę powierzchni przedstawia Meksyk?

Czym różnią się pasy nadbrzeżne Meksyku od obszaru wyżynowego?

Jakim jest charakter półwyspu Kalifornii?

Jakim warunkom geograficznym zawdzięczali pierwotni mieszkańcy tego kraju swą dawną cywilizację?

Jaka ludność mieszka obecnie w Meksyku?

Co to jest Ameryka Środkowa?

Jakie są korzystne i jakie niekorzystne warunki geograficzne Ameryki Środkowej?

Jakie jest ukształtowanie powierzchni i klimat Ameryki Środkowej i jakich płodów ona dostarcza?

Jakie znaczenie ma przesmyk Panamski?

Skąd pochodzi nazwa wysp Zachodnio-Indyjskich?

Wskaż położenie tych wysp.

Z jakich grup składają się wyspy Zachodnio-Indyjskie?

Wymienić i scharakteryzować wyspy znaczniejsze.

Afryka.

Oznaczyć położenie Afryki względem innych części świata oraz szerokość i długość geograficzną jej punktów krańcowych?

Do jakich części świata podobną jest Afryka i na czym polega to podobieństwo?

Jak można podzielić Afrykę pod względem jej kształtu wybrzeży i powierzchni?

Jakie formy powierzchni spotykamy w Afryce?

Jakie są najważniejsze szczyty w Afryce i jakiego są pochodzenia?

Z jakiej krainy wypływają główne rzeki Afryki i jakie znaczenie mają one dla komunikacji?

Jakie jeszcze, prócz powyższych, znaczniejsze rzeki posiada Afryka?

Jaki klimat posiada Afryka i jak ją można podzielić pod względem klimatycznym?

Jakimi pasami występuje roślinność w Afryce i dla czego?

Jakie spotykamy charakterystyczne zwierzęta w Afryce?

Jaka ludność zamieszkuje Afrykę i jak się rozmieszczyła?

Jakie warunki geograficzne utrudniły poznanie wnętrza Afryki?

Co stanowiło główny przedmiot handlu w Afryce dawniej, a co stanowi obecnie?

Jaka jest różnica klimatyczna między wschodem a zachodem Afryki Południowej i dlaczego?

Jakie warunki sprzyjały osiedleniu się Europejczyków w Południowej Afryce?

Jakie ludy europejskie kolejno się tu osiedlały i czym się głównie zajmowały?

Jakie kraje zajmują obecnie Anglicy w Południowej Afryce i jakich te kraje dostarczają produktów?

Jakie jest główne miasto w Kaplandji, jakie miało znaczenie dawniej, jakie ma obecnie i dlaczego?

Jaka jest roślinność Natalu i co ją warunkuje?

Czym zajmują się Boerowie i jakim zmianom politycznym uległa ich kraina w ostatnich czasach?

Jaka jeszcze ludność, prócz białych, zamieszkuje Południową Afrykę i czym się ona odznacza?

Jaka kolonja leży na zachodzie Afryki Południowej i jakie są jej warunki geograficzne?

Jaka kraina leży na północ Afryki Południowej i z jakich części się składa?

Scharakteryzować każdą z tych części.

Jakie ludy skolonizowały Afrykę Wschodnio-Równikową?

Jakie znajduje się tu największe miasto i czemu zawdzięcza ono swe znaczenie?

Jaka kraina leży w północnej części wyżyny Afryki Wschodnio-Równikowej i jaki posiada charakter?

Jaka ludność zamieszkuje Abisynję i czemu zawdzięcza swą niezależność?

Jakie warunki geograficzne zachęciły Europejczyków do objęcia pasa nadbrzeżnego tej krainy?

Jakie są dążenia Włochów w Erytrei i jaką napotkały przeszkodę?

Jakie leży tu miasto włoskie i czym się odznacza?

Czym się różni Afryka Zachodnio-Równikowa od Wschodnio-Równikowej?

Z jakich części składa się Afryka Zachodnio-Równikowa?

Jaki kształt ma kotlina Kongo i czym odznaczają się rzeki, tu płynące?

Jak przedstawia się ta kraina pod względem szaty roślinnej?

Co stanowi ta kraina pod względem politycznym?

Jaką krainę spotykamy na północ krainy Kongo i dokąd się ona rozciąga?

Jakie dorzecza zajmują Sudan i jak krainę tę dzielimy?

Opisz Sudan Wysoki, jego mieszkańców; jakie znaczenie ma główne miasto tej krainy?

Z jakich krain składa się wybrzeże Atlantyckie, przypierające do Sudanu, i czym każda z nich się odznacza?

Co było tu dawniej głównym przedmiotem handlu, co jest nim obecnie?

Jakie ludy europejskie skolonizowały to wybrzeże i czym odznacza się główne miasto Senegambji?

Jaką krainę zajmuje zachodnia część Sudanu Nizkiego?

Jaką osobliwość przedstawia jezioro Tsad?

Jaka jest przyroda okolic tego jeziora i jakim zmianom politycznym uległa kraina ta w ostatnich czasach?

Jaką nazwę nosi zwykle wschodnia część Sudanu Nizkiego i dlaczego?

Czego dostarcza głównie Sudan Egipski?

Z jakich krain składa się Afryka Północna?

Oznaczyć położenie wyżyny Berberji.

Jaki jest kształt powierzchni wyżyny Berberji?

Czym różni się północne zbocze Atlasu od południowego i dlaczego?

Czym odznaczają się jeziora tej krainy?

Jaka ludność zamieszkuje wyżynę Berberji?

Z jakich części składa się ta kraina pod względem politycznym?

Jakie są najważniejsze miasta wyżyny Berberji?

Oznaczyć położenie Sahary.

Jakie warunki geograficzne wpłynęły na utworzenie się tej pustyni?

Z czego składa się grunt Sahary?

Gdzie spotykamy tu mieszkańców i dlaczego?

W jaki sposób wpływają Francuzi na użyźnianie Sahary?

Jakie ludy zamieszkuje Saharę i jaki wpływ wywarła na nich pustynia?

Jakie spotykamy tu charakterystyczne zwierzę i dlaczego? jakie ma ono znaczenie dla człowieka?

Jakie krainy spotykamy na wybrzeżu obu Syrt i do kogo należą?

Jakie znaczenie ma Tripolis?

Z jakich części pod względem kształtu powierzchni składa się Egipt?

Opisać bieg Nilu.

Jaka jest przyczyna i jakie znaczenie wylewów Nilu?

Jakim zmianom ulega w ciągu roku widok doliny Nilu?

Z jakim dorzeczem amerykańskim można ją pod tym względem porównać?

Jakiego pochodzenia jest ludność Egiptu?

Na czym polega współczesne znaczenie Egiptu?

Jakie spotykamy tu ważniejsze miasta, jak leżą i jakie mają znaczenie?

Dlaczego port Aleksandrja nie leży przy samym ujściu Nilu?

Gdzie leżą główne wyspy afrykańskie i jakiego są pochodzenia?

Co wiesz o Madagaskarze pod względem jego wielkości, kształtu powierzchni i klimatu?

A z j a.

Jakie położenie zajmuje Azja względem innych części świata?

Oznaczyć szerokość i długość geograficzną jej punktów krańcowych.

W których punktach Azja zbliża się najbardziej do innych części świata?

Które wybrzeża Azji są najbardziej rozczłonkowane?

Jaka jest osobliwość rozczłonkowań wybrzeży wschodnich i jak one powstały?

Z jakich głównych form powierzchni składa się Azja?

Jak ciągnie się główna Azjatycka Wyżyna i z jakich części się składa?

Jak ciągnie się główna Azjatycka Nizina, z jakich części się składa i czym one się różnią?

Jakie są podrzędne wyżyny i niziny w Azji?

Jak dzielimy Azję ze względu na rozkład rzek i jakie warunki na ten rozkład wpłynęły?

Jaka jest cecha klimatu Azji i jakie są jej przyczyny?

Jakim klimatem odznacza się wewnątrz wyżyny Azjatyckiej i dlaczego?

Jaki klimat posiadają obszary, leżące zewnątrz wyżyny?

Wyjaśnić różnorodność flory i fauny azjatyckiej.

Do jakich ras (i gałęzi) należą mieszkańcy Azji i jak rasy te są rozmieszczone?

Jakie religje spotykamy w Azji i jak są one rozmieszczone?

Jak się dzielą mieszkańcy Azji pod względem zajęć i dlaczego?

Jakie znaczenie miały w dziejach wielkie rzeki Azji?

Jaki jest rozkład gęstości zaludnienia w Azji i dlaczego?

Jakie są w Azji główne potęgi kolonjalne i jaki jest ich stosunek?

Jakie jeszcze inne ludy europejskie posiadają w Azji swe kolonje?

Jakie państwa samodzielne utrzymały się jeszcze w Azji?

Oznaczyć położenie Arabji.

Jakie znaczenie ma równoleżnik 30° dla Arabji?

Jaki mają kształt zatoki, oblewające półwysep Arabski?

Jakie warunki geograficzne utrudniają poznanie Arabji? Jaki jest kształt powierzchni Arabji?

Jaką część świata przypomina Arabja pod względem przyrody i dlaczego?

Jakie charakterystyczne zwierzęta spotykamy w tej krainie?

Czym różnią się wazkie pasy nadbrzeżne od wnętrza Arabji?

Jaki charakter mają rzeki Arabji?

Jaka ludność zamieszkuje tę krainę i jaki wpływ wywiera przyroda na ich charakter?

Jaką rolę odegrali Arabowie w wiekach średnich?

Jakim zmianom ulegli Arabowie w krajach zdobytych?

Czym zajmują się obecnie mieszkańcy wnętrza Arabji, a czym mieszkańcy wybrzeży?

Jakie krainy spotykamy na wybrzeżu zachodnim i czym odznaczają się miasta tu leżące?

Jaką spotykamy wyspę na południowo-zachodnim rogu Arabji, jakie ma ona znaczenie i do kogo należy?

Jaką krainę spotykamy na wybrzeżu wschodnim półwyspu, czym się ona odznacza i kto tu panuje?

Gdzie leży miasto główne tej krainy i jakie ma znaczenie?

Jakie spotykamy wyspy w zatoce Perskiej, czym się odznaczają i kto je opanował?

Co to są Wahabici i gdzie mieszkają?

Jaki półwysep spotykamy w północno - zachodniej Arabji i jakie znaczenie ma jego część północna?

Jakie krainy możemy jeszcze zaliczyć do półwyspu Arabji i dlaczego?

Z jakich części składa się Syryja pod względem kształtu powierzchni i jakie przepływają tu rzeki?

Z jakich krain składa się Syryja?

Jakie jest ukształtowanie powierzchni Syryji Właściwej?

Jak powstały góry Libanu i Antilibanu?

Jaka droga prowadzi przez północną Syryję i jakie ma znaczenie?

Gdzie leży Damaszek, czym się odznacza i jaki jest jego port?

Jaka kraina leży na Syryjskim wybrzeżu morza Śródziemnego i z czego niegdyś słynęła?

Jaka kraina leży na południe Syryji Właściwej i jaka jest jej przyroda?

Jakim zmianom uległoby morze Martwe, gdyby klimat zmienił się na wilgotniejszy?

Gdzie leży Jerozolima, jakie ma znaczenie i jaki jest jej port?

Jak powstała Mezopotamja i skąd pochodzi jej nazwa?

Jakie krainy ograniczają Mezopotamję?

Jakie rzeki zraszają tę krainę?

Jakie znaczenie dla komunikacji ma zbliżenie się Eufratu do morza Śródziemnego?

Jakie znaczenie miała Mezopotamja dawniej i czemu to zawdzięczała?

Co przyczyniło się do jej obecnego upadku, jakie były tu dawniej wielkie miasta, a jakie są obecnie?

Czym się odznacza kraina, leżąca nad Szateł Arabem?

Oznacz położenie Azji Mniejszej?

Opisać ukształtowanie powierzchni Azji Mniejszej.

Czym różni się wybrzeże zachodnie od pozostałych i jakie ono miało znaczenie w starożytności?

Jaki jest charakter wnętrza Azji Mniejszej?

Jaki jest rozkład wód Azji Mniejszej?

Jaka ludność zamieszkuje tę krainę i czym się trudni?

Jakie jest położenie głównych portów Azji Mniejszej?
Jaka wyspa leży u południowych wybrzeży, przez kogo została zajęta i dlaczego?

Określić położenie i kształt powierzchni Armenji oraz rozkład jej wód.

Do jakiej grupy ludów należą Armeńcy, jaką wyznają religję i czym się trudnią?

Jaka ludność mieszka jeszcze na wyżynie Armenji i czym się odznacza?

Do jakich państw należy Armenja i w jakim punkcie one się ze sobą stykają?

Jakie jest najważniejsze miasto Iranu i jakie jest jego położenie?

Z jakich części składa się kraj Kaukaski?

Określić położenie i charakter gór Kaukaskich.

Co jest głównym bogactwem Kaukazu i gdzie się głównie koncentruje?

Z jakich części składa się kraj Zakaukaski i czym się one różnią od siebie?

Gdzie leży główne miasto tej krainy i czemu zawdzięcza swe znaczenie?

Określić położenie wyżyny Iranu w stosunku do całej wyżyny Azjatyckiej.

Jakie są góry skrajne wyżyny Iranu?

Jakie znaczenie ma północno-wschodni róg Iranu pod względem komunikacyjnym?

Co jest wspólnego między Demawendem i Araratem?

Jaki wpływ wywierają góry, otaczające wyżynę Iranu, na jej klimat?

W których miejscowościach Iranu spotykamy bujniejszą wegię i dlaczego?

Jak dzielimy ludność tej krainy ze względu na sposób życia?

Z czego składa się wyżyna Iranu pod względem politycznym?

Określić położenie i znaczenie ważniejszych miast Persji; na jakie 2 grupy można je podzielić?

Jakie kraje leżą we wschodniej części wyżyny Iranu i pod czym wpływem pozostają?

Jaki jest rozkład rzek w Afganistanie i jakie one mają znaczenie?

Jak leżą najważniejsze miasta Afganistanu i dlaczego?
Określić położenie i kształt wyżyny Wschodnio-Azjatyckiej.

Jakie systematy górskie wybiegają z wyżyny Pamiru i jak ciągną się względem wyżyn sąsiednich?

Na jakie części dzieli się wyżyna Wschodnio-Azjatycka?

Czym odznacza się wyżyna Tybetu pod względem kształtu powierzchni?

Jaki jest rozkład wód wyżyny Tybetańskiej?

Jakie są różnice między stokiem północnym a południowym Himalajów?

Jaki klimat posiada wyżyna Tybetańska i dlaczego?

Jakie osobliwe zwierzę spotykamy w Tybecie i jakie ma ono tam znaczenie?

Jakie jest główne miasto Tybetu i jakie ma znaczenie?

Z jakich krain składa się północna część wyżyny Centralnej?

Jak leży Turkiestan i Dzungarja?

Jakie znaczenie ma Brama Dzungarska?

W jakim celu został zbudowany mur Chiński?

Gdzie płynie Tarim i dokąd uchodzi?

Co to jest Han-Haj?

Jaki wpływ wywarła pustynna przyroda Mongolji na dawnych jej mieszkańców?

Jakich dróg używali Mongołowie w swych najazdach?

Czym zajmują się obecnie mieszkańcy Mongolji i jakie typowe zwierzę spotykamy w tej krainie?

Jaką ludność spotykamy w dorzeczu Tarimu i jaką wyznaje ona religję?

Gdzie leży kraina mussonów, jakie tam wieją wiatry i dlaczego?

Z jakich części składa się kraina mussonów?

Określić położenie, granice i kształt Indostanu.

Z jakich części składa się Indostan i jaki jest ich charakter?

Jakie narodowości zamieszkują tę krainę?

Co wiesz o religji Indusów?

Jaka jeszcze religja powstała w Indostanie i gdzie się rozprzestrzeniła?

Czym się trudnią Indusi?

Czym słynęły Indie dawniej?

Jakie warunki tego kraju ściągnęły tu obcych zdobywców i którędy wkraczali do tej krainy?

Scharakteryzować przyrodę Indostanu.

Jakie rzeki biorą początek w Himalajach; opisać ich bieg.

Jaki kraj leży w zachodnich Himalajach i czym się odznacza?

Z jakich części składa się nizina Indostanu i czym się one od siebie różnią?

Jakie są ważniejsze miasta Właściwego Indostanu i jakie mają znaczenie?

Jaki jest kształt powierzchni i klimat Dekanu?

W jakim kierunku płyną wszystkie ważniejsze rzeki tego kraju i dlaczego?

Czym się różni wybrzeże zachodnie od wschodniego?

Jakie miasta leżą na wybrzeżach Dekanu i czym się odznaczają?

Jakie jest ukształtowanie powierzchni Cejlonu, czego on dostarcza i jakie znaczenie ma jego główny port?

Jakie są stosunki polityczne Indostanu?

Określić położenie i kształt wybrzeży Indochin.

Określić układ gór i rzek w Indochinach.

Co utrudnia komunikację wpoprzek północnej części półwyspu Indochińskiego?

Jaki wpływ wywarła na ten kraj działalność rzek?

Z jakich części składa się ten półwysep pod względem politycznym?

Gdzie leżą najważniejsze miasta tego półwyspu i jakie mają znaczenie?

Określić położenie, kształt archipelagu Wschodnio-Indyjskiego.

Jaki jest klimat i roślinność tych wysp?

Jakie były i jakie są obecnie główne produkty tych wysp?

Na jakie grupy da się podzielić archipelag Wschodnio-Indyjski?

Z jakich wysp składają się wyspy Wielkie Sundzkie i do jakich państw należą?

Dlaczego Jawa nazwaną została «okiem piekła» i jakich produktów dostarcza?

Jaka jest gęstość zaludnienia Jawy i dlaczego?

Dlaczego główne miasto leży na wybrzeżu północnym, a nie na południowym?

Jak ciągną się wyspy Małe Sundzkie i czym różnią się od Wielkich Sundzkich?

Jaka jest największa z wysp Małych Sundzkich i do kogo należy?

Jaką noszą jeszcze nazwę wyspy Moluckie i dlaczego?

Jak są ułożone wyspy Filipińskie, czego dostarczają, do kogo należą i jakie jest ich miasto główne?

Z jakich części składają się Chiny Właściwe?

Jak dzielimy tę krainę i czym się te części od siebie różnią?

Opisać bieg rzek, zraszających Chiny Właściwe.

Skąd pochodzi nazwa rzeki Hoang-Ho?

Jak powstała kraina lössowa Chin i jak wygląda?

Jakie warunki wpłynęły na bogactwo Chin?

Jaka jest przyczyna emigracji Chińczyków?

Jak wielkich dzieł dokonali Chińczycy i w jakich celach?

Jakie warunki przeszkodziły Chińczykom do ich dalszego rozwoju?

Jakie kraje obejmuje całe państwo Chińskie?

Gdzie leżą i czym się odznaczają najważniejsze miasta chińskie?

Określić położenie i granice Mandzurji.

Do jakiego systematu rzeczno-kraju ten przeważnie należy?

Określić stosunki polityczne Mandzurji.

Z czego składa się Japonja i jak się rozciąga?

Jaką przyrodę ma Sachalin i jakie są jego stosunki polityczne?

Jakie są stosunki fizyczno-geograficzne Japonji?

Jakie jest podobieństwo i jaka różnica między Japonją i Chinami pod względem klimatu?

Jakie są kulturalne stosunki Japonji i jakie są ważniejsze miasta tego kraju?

Określić położenie i kształt Turanu.

Czym przypomina on wyżynę Azjatycką?

Jaką była przeszłość tej krainy i jakie pozostały ślady tej przeszłości?

Jak leży poziom wód jeziora Kaspijskiego?

Jakie jezioro leży w środku kraju i jakie przyjmują rzeki?

Jaka jest ogólna przyroda tego kraju i jakie okolice stanowią z tego wyjątek?

Jak się dzieli ludność tutejsza pod względem zajęć i dlaczego?

Jak się dzieli ludność tego kraju pod względem pochodzenia?

Gdzie leżą ważniejsze miasta Turanu i dlaczego?

Jakie są stosunki polityczne Turanu?

Określić położenie Syberji.

Jak się dzieli Syberja pod względem kształtu powierzchni?

Jakie ma znaczenie dla Syberji północna górská krawędź wyżyny Azji Wschodniej?

Na jakie dwie części dzielimy północną krawędź górską wyżyny Wschodnio-Azjatyckiej?

Czym odznacza się jezioro Bajkał?

Co wiesz o rzekach Syberji?

Czym się różni Lena od Obi?

Jaki klimat ma Syberja i jakie warunki geograficzne na to wpływają?

Jak dzielimy Syberję ze względu na jej szatę roślinną?

Jakie są stosunki narodowościowe i drogi kolonizacji w Syberji?

Jaka jest gęstość zaludnienia na Syberji i jaki jest jej rozkład?

Jakie przyczyny wywołały budowę kolei Syberyjskiej i jakie ma ona znaczenie?

Jak rozmieściły się ważniejsze miasta tego kraju?

Czemu zawdzięcza swe znaczenie Irkuck?

Dlaczego Władywostok, mimo znacznego oddalenia od ujścia Amuru, jest jego portem?

TREŚĆ.

Australja (Oceanja).

a) Łąd Australji. Rzut oka ogólny. Położenie	5
Kształt wybrzeży	6
Kształt powierzchni	7
Klimat i wody	8
Rośliny i zwierzęta	11
Człowiek	13
Poszczególne krainy (kolonje)	14
b) Wyspy Australji	16
c) Polinezja	20

Ameryka *Kolumbja*

Rzut oka ogólny. Położenie. Kształt wybrzeży.	24
Kształt powierzchni wody	25
Klimat, rośliny i zwierzęta.	26
Człowiek	30
a) Ameryka Południowa. Rzut oka ogólny. Kształt wybrzeży.	32
Kształt powierzchni, wody	33
Człowiek	37
Poszczególne krainy. Kraje zachodnie Kordyljerskie	38
Kraje wschodnie, nizinowe i wyżynowe	42
b) Ameryka Północna. Rzut oka ogólny. Kształt wybrzeży.	49
Kształt powierzchni i wody. Klimat.	50
Człowiek	51
Poszczególne krainy. Archipelag Arktyczny	52
Brytańska Ameryka Północna	54
Stany Zjednoczone	56
Meksyk	65
Ameryka Środkowa	68

Afryka

Rzut oka ogólny. Położenie. Kształt wybrzeży.	72
Kształt powierzchni i wody	73
Klimat, rośliny, zwierzęta	74
Człowiek	77
Poszczególne krainy. Afryka Południowa	79
Afryka zwrotnikowa. 1. Wschodnio-Afrykańska wyżyna jeziorna.	83
2. Kotlina Kongo (i Zambezi) z wybrzeżem Atlantyckim	86
Sudan z wybrzeżem Atlantyckim	87
Afryka Północna.	90
Wyżyna Berberji	91
Sahara	94
Wyżyna Nubji i Egiptu z doliną Nilu	96
Wyspy afrykańskie.	98

Azja.

Rzut oka ogólny. Położenie i kształt wybrzeży.	101
Kształt powierzchni.	102
Klimat i wody	104
Rośliny i zwierzęta.	106
Człowiek	107
Poszczególne krainy. Wyżyna Azji zachodniej z Arabją. Arabja.	109
Syrja	112
Palestyna	115
Mezopotamja	117
Azja Mniejsza czyli Anatolja	118
Armenja	119
Kraj Zakaukaski i Góry Kaukaskie.	121
Wyżyna Iranu	122
Wyżyna Azji Wschodniej (albo Centralna). Tybet	126
Kraina Mussonów. Indostan	131
Indochiny	138
Archipelag Wschodnio-Indyjski	139
Chiny Właściwe	142
Japonja	147
Azja Północna z Turanem. Turan.	149
Syberja	151
Pytania	157

100 -

[2]

Wydawnictwa M. ARCTA w Wa

Chmielewski K. **Obrazy ziem polskich.** Wyjątki i piękniejsze opisy, z 60 rys. w opr. 1 20

Dzierżyński J. **Gieografja Europy Zachodniej.** Z licznymi mapkami i rysunkami, w opr. 60

Haberlandt M. **Nauka o ludach.** Przełożyła Z. Rygier-Nałkowska. Z licznymi rycinami. — 75

Korzeński J. **Obce ludy, obce kraje.** Ciekawe opisy podróżników, podług czeskiego, opracowała Antoszka, z 69-ma rysunkami, w oprawie 1 —

Konopnicki G. **Wypisy geograficzne.** Cz. I. Wiadomości ogólne z licznymi rycinami, w opr. — 50
— Cz. II. Australia, Ameryka, Afryka, Azja, z 20 rysunkami, w opr. — 50

Łaganowski St. **Ziemia w opisach i krajobrazach.** Wypisy geograficzne Wyjątki z podróży, prac geograficznych i przyrodniczych. Część I. Geografja ogólna, z 100 rycinami, w opr. rb. 1.20 i 1 40
— Cz. II. Azja, Afryka, Ameryka, Australia, z 94 rysunkami. w oprawie rb. 1.80 i 2 —
— Cz. III. Europa. Z licznymi rycinami, w opr. — —

Musiатовicz L. **Gieografja Królestwa Polskiego.** z mapą. — 30

Nałkowska A. **Gieografja ziem dawnej Polski,** z licznymi rys. w tekście. Wyd. II kar. 1 —

— **Gieografja szkolna (elementarna).**

— Część I. Geografja ogólna. z 41 rys. — 80

— Część II. Geografja szczegółowa (Australia, Ameryka, Afryka, Azja). — 75

— Część III. Geografja szczegółowa Europy. — 85

Nałkowski W. **Gieografja fizyczna** z 106-u rysunkami i 10-iu mapami, rb. 1.80; w opr. kart. 2 —

— **Gieografja malownicza.** Opisy zebrane z wrażeń podróżników, z licznymi rycinami.

— Cz. I. Australia (z Polinezją), z 45 ryc. w opr. — 90

— II. Ameryka południowa, z 21 ryc. w opr. — 80

— III. Ameryka północna, z 37 ryc. w opr. — 80

— IV. Afryka z 53 ryc. w opr. — 90

— V. Azja. Syberja, z 42 ryc. w opr. 1 80

— **Gieografja rozumowa.** Wydanie trzecie. z licznymi rysunkami i mapami 3 30

— **Mała geografja fizyczna,** z 3 mapami i 43 rys. — 40